3 1761 04249 5770

Павле Поповић

О Горском Вијенцу

PG
1418
P4G67258
1923
c.1
ROBA

О ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ.

Од истог писца.

Из књижевности, I свеска, Београд 1906 . 1 књига
Из књижевности, II свеска, Београд 1919 . 1 „
Југословенска књижевност као целина, приступна академска беседа, Глас С. К. Академије CIV, 1922 . . . . . брошура
Преглед српске књижевности, V издање, Београд 1922 . . . . . 1 књига
Обзоръ исторій сербской литературы, С. Петербургъ 1912 . . . . . 1 „
Jugoslovenska književnost, II izdanje, Cambridge 1919 . . . . . 1 „
Jugoslav Stories, New York, Duffield and Company, 1921 . . . . . 1 „
Француска Граматика, X изд., Београд 1922 1 „
Француска Читанка, X изд., Београд 1921 1 „

ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

О ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ.

ДРУГО, ПРЕГЛЕДАНО ИЗДАЊЕ.

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1, КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА, 1
1923.

LIBRARY
MAY 10 1995
UNIVERSITY OF TORONTO

Ка другом издању.

Поред ситних, у овом издању учинио сам три јаче измене. 1) Полемику са Г. Решетаром изоставио сам, пошто је она данас постала беспредметна. 2) Прегледао сам пажљиво целу књигу, и сообразио је литератури која данас постоји о овом предмету, као што сам је местимично попунио, ради јаче аргументације или бољег разумевања. 3) Стилски, сажимао сам већи број места која су ми изгледала недовољно концизна. При свем том, старао сам се да задржим карактер и текст књиге који сам јој првобитно дао.

У Прилозима дао сам, поред осталога, библиографију коју сам раније желео а нисам могао дати.

Београд, октобра 1922.

П. П.

Digitized by the Internet Archive
in 2026 with funding from
University of Toronto

https://archive.org/details/ogorskomvijencu0000popo

САДРЖАЈ.

I. — ГРАЂА.

1) Је ли се, и где се, могла наћи грађа за предмет Горскога Вијенца? 1. — 2) Грађа узета из народних песама, традиције, историје: лица, 5. — 3) Грађа узета за мотиве, 13. — 4) Је ли неоригиналност грађе у Горском Вијенцу за осуду? 21.

II. — ПРЕДМЕТ.

1) Мишљење да у Горском Вијенцу нема јединства предмета, 30. — 2) Његошева концепција догађаја и његова поетика, 32. — 3) Анализа Горскога Вијенца у потврду јединства предмета: анализа појава које несумњиво сликају истрагу (појава госпођинске скупштине, 40; појава игумноза, 41; појава заклетве, 41; појаве на бадње вече, на божић, на ново лето, 42). — 4) Анализа осталих појава: појава тројичанске скупштине, 43; појава везирових гласника, 47; појава Драшкова, 48; појава сватова, 50; појава покајница, 52; појава бабе, 55. — 5) Анализа епизода, 59. — 6) Анализа кола и посвете, 63. — 7) Сликање народних обичаја у Горском Вијенцу и анализа појава и епизода у односу на то сликање, 66. — 8) Композиција, 74.

III. — РАДЊА.

1) Анализа појава у односу на радњу, њену пуноћу и логичност, 77. — 2) Драматичност радње, 81. — 3) Оцена Горског Вијенца по радњи: критика и одбрана, 92. — 4) Горски Вијенац није спев са интригом него нарочита илустрација истраге потурица, 97. — 5) Концепција спева и њене лепоте, 102. — 6) Је ли „Горски Вијенац“ драма? 107.

IV. — КАРАКТЕРИ.

1) Индивидуалност карактера у Горском Вијенцу: мишљење старије критике о том питању и дискусија тога мишљења, 112. — 2) Анализа карактера у односу на њихову индивидуалност: владика Данило, 118; игуман Стефан, 122; војвода Драшко, 126; поп Мићо, 127; Мустај-кадија, 128; сестра Батрићева, 130; баба, 131; кнезови Јанко и Роган, 132; Вук Мићуновић, 140; Вук Мандушић, 142; војвода Батрић, 146; кнез Раде, 148; сердар Вукота, 148; сердар Радоња, 149; сердар Јанко, 150; остале личности, 151. — 3) Анализа карактера у Горском Вијенцу у односу на њихов цртеж; лепоте тога цртежа, 151. — 4) Мане и недостаци цртежа, 166. — 5) Вредност ових замерака, 173. — 6) Локална и историска боја у „Горском Вијенцу", 176.

V. — ДИКЦИЈА.

Увод, 184. — 1) Лепоте у дикцији Горског Вијенца: народни колорит, 185; узвишена лирика, 189. — 2) Разни родови поезије у Горском Вијенцу, 195. — 3) Нежност, 198. — 4) Слике, 204. — Завршна реч, 208.

ПРИЛОЗИ.

1) Истрага потурица као историски догађај, 209. — 2) Јунаци Горског Вијенца у народним песмама и иначе, 210. — 3) Мотиви Горског Вијенца и њихови извори, 213. — 4) Литература о Горском Вијенцу, 214. — 5) Допуне и исправке, 223.

I. — ГРАЂА.

1.

У *Горском Вијенцу* представљен је један догађај из прошлости, — истинит или неистинит, то је друго питање* — једно „историческо собитије“, како га Његош назива. Кад је владика Данило видео да су се потурчењаци по земљи црногорској јако намножили и раширили, и тиме довели у опасност слободу и опстанак самога народа, он науми очистити земљу од њих. У том циљу он нареди те на Бадње Вече, негде у почетку XVIII века, сви

* О томе је ли догађај истинит или не, као и о години кад се евентуално могао десити (свршетак XVII века, 1702, 1707, 1709), в. у Прилозима на крају књиге. Како се нас овде тиче само Његошево схватање историје, потребно ради наше анализе спева, то се ми у овој расправи нећемо упустити у само историско испитивање догађаја; за нас је доста да га је Његош сматрао као реално „историческо собитије“ које се десило у Данилову времену. В. још прим. у гл. II одељ. 2.

потурчењаци у земљи који нису могли побећи или се нису хтели покрстити, буду поубијани; тиме и земљу ослободи. Тај догађај представљен је у *Вијенцу*.

Кад је у *Вијенцу* представљен историски догађај; кад је предмет његов оно о чем и историја води рачуна и о чем је она нешто забележила, — колико је историских података употребљено за спев? Колико се, наиме, Његош послужио историјом? Сваки песник који узима предмет из историје служи се овом што више може. Његош је јамачно морао тако исто радити. Он је морао исцрпсти и употребити све што му је историја згоднога пружила о његовој теми.

Само, шта му је могла пружити? Какав је материал историја могла дати за *Горски Вијенац?* Тај спев не изгледа близу њој, ни тесно везан за њу; он је онако једна индиферентна слика из живота. Лица у њему и радње њихове не изгледају да су од оних које историја зна. Шта може она знати о Батрићу Перовићу и убиству његову, или о војводи Драшку и његову путовању по Млецима? То нису историске личности, нити о оном што се њима дешава историја води каква рачуна. Такве су, са изузетком владике Данила, све личности у *Вијенцу*.

Нису ипак све такве. Ако историја не познаје Драшка и Батрића, може познавати друге. Има у *Вијенцу* неки кнез Раде за кога се на листи лица каже да је „брат владике Данила“. Кад је он брат вла-

даочев а историја увек зна за породице владалачке, можда ће знати и за њега. Ни све радње у *Вијенцу* нису ваљда непознате историји. Ми знамо по спеву да је био бој по Црмници и да је тада град Бесац са земљом изравњен (писмо кнеза Николе у сцени на нову годину), и ми се можемо надати да ће историја која води рачуна о свима бојевима, и тај бој бити забележила. Треба само читати историју па ће се такве ствари наћи, ако не у готовој расправи, а оно у писмима, натписима, грађи.

Ако их нема у историји, биће их можда у народним песмама. У нас, како је историја штура, тако се народне песме место ње за извор узимају, и није ретко да песници по овима певају прошлост народну. Народна песма о многим догађајима зна више него историја, можда ће и о овом знати. Она је опевала сваки велики догађај, можда је опевала и догађај Бадњега Вечера. Народ је запамтио како је ишло истребљење Турака из Лике и Крбаве, он сигурно зна и за истребљење потурчењака из Црне Горе. Још, овде је реч о народу у Црној Гори а ми знамо да се у њему овакви догађаји добро памте; јунаци који их изведу, тако исто. Време владике Данила време је најтежих бојева, дакле и највећих јунака: народу морају бити пуна уста тих јунака, и песме морају знати за њих. Ако историја не зна за Батрића, како да га песма не зна кад „онаквога сивога сокола Црногорка још рађала није?“ Ако се историја не сећа Драшка, како да се песма не сећа „најбољега на-

шега војводе?“ Песма ће сигурно знати и како је онај погинуо и како је овај путовао: о таквим јунацима она мора водити рачуна до ситница.

Најпосле, није цело народно предање ни само у песми. Народ није морао само у стиховима очувати успомену о својој прошлости. У народу се прича о старим временима и онда кад се не поје уз гусле. Приче о јунацима и иначе постоје. Јунаци се сигурно и данас памте. Тим пре што, како изгледа, у Црној Гори нема никога који није од правог јуначког колена. У овом предању је, дакле, Његош могао такође наћи грађу за *Вијенац*.

Сувише, пре но што је Његош узео и писати своје дело, догађај Бадњега Вечера био је већ раније, и ако у малим размерима, представљен у Милутиновићевој *Дики црногорској,* и Његош се и њом могао послужити за свој спев.

Грађе је дакле јамачно било, и то на све стране: у историји, песми, предању, књижевности. А Његош је знао и историју, и песму, и предање, и књижевност. Историју је чак и писао. Љ. Ненадовић прича како је Његош, ону зиму коју је пред смрт провео у Италији, писао на француском језику једно, на жалост изгубљено, дело о Црној Гори које је обухватало повест и опис ове земље. Народне песме је, опет, издавао. Оно *Огледало сриско,* ону збирку јуначких песама црногорских, издао је баш годину дана пре *Вијенца;* кад је дакле стварао *Вијенац,* њему је још била пуна глава народних песама. Што се другог, разноврсног, усме-

ног предања тиче, Његош је боље од свију имао прилике да га из живих уста чује. Медаковић прича да је владика у биљарди свако вече примао многе Црногорце и гонио их да му до поноћи певају јуначке песме или причају о добрим јунацима. А да је, најпосле, познавао и *Дику црногорску,* дело свога учитеља, штампано у штампарији коју је сам створио, једну од првих књига које су у овој постале и којих је уз то и врло мало било, то ваљда није потребно доказивати.

Грађе је дакле било, Његош је знао за њу, и оно што је изложено у *Вијенцу* можда није све гола фикција Његошева. Требало би видети шта је у *Вијенцу* измишљено а шта узето, тражити изворе овом спеву и поставити питање о оригиналности грађе у њему. То питање није до сада постављано у јавности.

2.

Има ли извесних лица у спеву која су позната као историске личности, као народни јунаци, као имена о којима се у народу очувала успомена? Која су то лица?

Пре свега, владика Данило*. Затим, браћа Мартиновићи, који су, са владиком, одиста главни јунаци Бадњега Вечера, и којима и историја и народна песма приписују извршење овог догађаја, онако као што и *Вијенац* чини. Народна песма зна

* Извори у којима су поменута лица из *Вијенца,* назначени су у Прилозима на крају ове расправе.

поименце за сву петорицу: Батрића, Ивана, Марка, Томаша и Милоша (запис Данилов зна само за „четири брата“ безимено); у *Вијенцу* се само двојица, први и четврти, по имену помињу, али сви долазе владици на Божић после свршена покоља: „ми пет братах, пет Мартиновићах“, вели војвода Батрић, најстарији међу њима. Затим, Вук Бориловић, она нема личност која се појављује у поменутој појави заједно с Мартиновићима, и коју и коло пева као другара њихова и јунака догађаја, у истој мери у којој и њих. Њега народна песма тако исто познаје као и њих и исту му улогу даје коју и *Вијенац*. Сва су ова лица, дакле, по историји или традицији позната као прави извршиоци Бадњега Вечера.

Народна песма и сувише добро познаје извесне народне јунаке који, и ако нису непосредно, као Мартиновићи, извршивали намеру владичину о покољу потурица, ипак су били сувременици владичини и слављени као јунаци његова времена. То су, најпре, Вук Мићуновић* и Вук Ман-

* Поредити оно што мнозина у *Вијенцу*, стих 392—394, говори:

„Мићуновић и збори и твори,
„Српкиња га још рађала није
„Од Косова а ни пријед њега;“

са оним што владика у једној народној песми (Вук, IV, 12) о Мићуновићу каже:

„Оваквога сивога сокола
„Још Српкиња породила није
„Од Косова, ни прије Косова.“

душић који су у Црној Гори познати као у нас Синђелић и Хајдук Вељко; Мандушић је познат још и ван ње, као јунак који је, у друштву са Стојаном Јанковићем и Илијом Смиљанићем, ослобођавао сењски крај од Турака. Затим, сердар Јанко Ђурашковић са својим братом Богданом, и Вук Раслапчевић, сва тројица јунаци боја на Цареву Лазу*; војвода Драшко, познат и слављен скоро као Мићуновић; Вук Томановић, „славни јунак црногорски и отац најхрабријега витеза Никца од Ровинах“ како сам Његош на једном месту каже; Вукота Мрваљевић, којега песма увек са братом Драшком помиње**; Вук Марковић, чије је име Његош заборавио записати у листу лица***, и ако он ради и говори као и остали, али којега народна песма није заборавила убројати у најопасније четовође црногорске и злогласне хајдуке онога времена. Тако

* У последње време оспорена је истинитост овога боја (Ј. Н. Томић).

** У *Вијенцу,* стих 2776, Радун „припијева Драшка и Вукоту“. Држим да се то односи не на сердара Вукоту и војводу Драшка, него на Драшка Мрваљевића и Вукоту Мрваљевића, који су браћа. Народна песма такође *(Огледало,* п. VI) помиње Драшка уз Вукоту:

„И два брата, два Мрваљевића:
„Мрваљевић Драшко и Вукота. —
„Није шала Драшко и Вукота.“

*** Вук Марковић јавља се у *Вијенцу* у стиховима 357 и 358 а нема га на листи лица. Познији издавачи дуго нису поправили ову омашку Његошеву; тек са тринаестим издањем (1904) почело се то чинити.

песма зна и за Лазара Пецирепа о којем прича сердар Вукота на скупштини о госпођину дне; и народно предање зна пуно о њему: да је имао два брата и једну сестру; да је био сакат у леву руку, итд. Зна и за Батрића Перовића, којега је и народна песма ожалила као и Његош, и целу његову породицу изређала: и „седам снахах“, и „седам братах“, и „старога баба Пера“, и најпосле и крвника његова Ћоровића. Песми је познат и Вук Љешевоступац, којега она у осталом само узгред спомиње: „вићи Вука из Љешева Ступа“. Све су то чувени јунаци црногорски, чија је јунаштва народна песма не једанпут опевала и који су њој тако исто познати као и они из нашег новијег устанка. Све су то, још, јунаци Данилова времена, као и Мартиновићи.

Народна песма свакако познаје и војводу Милију, и кнеза Рогана, и ако то не можемо тако сигурно тврдити као за оне раније. О војводи Милији једно коло у *Шћепану Малом* пева како је, при удару Ћуприлића на Црну Гору, јуначки погинуо („најславније тад умрије наш Милија војевода“). Затворио се у цркву једну, са својом браћом, њих девет на броју, и бранио седам дана, док их Турци најпосле, кад им је нестало џебане, нису све исекли. А у једној народној песми која неки мало познији догађај описује, позива се неки Милић војвода:

„На ноге се, Милићу војвода . . .
„Девет брата твојих да осветиш,
„Девет брата како Југовића,

„Те их лани Турци посјекоше
„У бијелу цркву свету Петку.“

Што се кнеза Рогана тиче, има један кнез Роган што је, по усменом предању, спасао цуцко село Трњине кад су Турци на њега ударали под Ћуприлићем 1714; један Роган, без титуле, који је, по једној народној песми, спасао исто село, али 1717 под Ченгић Синан-бегом, и коме су Турци нарочито кивни на љубу његову, „младу љубу скоро доведену“; један, најпосле, кнез Рогановић (вероватно ради стиха продужено име: „јест, у кнеза, у Рогановића“), на кога у истом селу али 1722*, под бегом Љубовићем, ударају Турци и који такође има љубу вереницу, на коју су Турци мераклије. Вероватно је ово све једна личност, и то наш кнез Роган из *Вијенца*. Обојица дакле, и Роган и Милија, вероватно су познати народној песми као и остали јунаци, и ако о њима за сада немамо тако чиста и непосредна помена као о осталима.

Има опет извесних лица у *Вијенцу* која, и ако нису тако чувена и популарна да их народна песма као узорне јунаке пева, ипак нису непозната традицији или историји.

Тако кнез Раде, брат владике Данила. Имамо на разним местима доста помена који се несумњиво

* Ове су године узете из *Огледала сраског*. Тачне или нетачне, оне показују да су се сви поменути бојеви десили у време кад је наш Роган из *Вијенца* могао од прилике живети.

њега тичу. По једном публикованом писму владике Данила, знамо да је живео у његово доба неки Раде Стјепчев на Његушима; и владика се презивао Стјепчев, то је дакле брат владичин, кнез Раде. У Милутиновића Историји има овај податак: „владика Данило брату својему, кнезу његушкоме, Раду Петровићу.“ У једном писму владике Василија стоји: „у вријеме блаженопочившег мога стрица, митрополита Данила, и његова брата а мога оца кнеза Рада.“ — Као кнез Раде тако је познат и кнез Никола. По једном надгробном натпису знамо да је овај кнез одиста живео у време владике Данила, и то у Црмници. — Познат је тако исто и сердар Вукота. У једном писму владике Василија стоји: „године 1711 био је гувернатор у Црној Гори Вукота Озринић“; сетимо се да је Вукота и по *Вијенцу* Озринић: „бјесмо пошли двјеста Озринићах“ вели он сам кад прича свој сан. — Познат је и поп Шћепан, управо његова херојства, о којима прича сердар Вукота пред долазак Драшков из Млетака; једно место у Милутиновића Историји које је из народне традиције узето, говори нам о њему. — По традицији нам је познат и кнез Бајко. У два путописа која су народно предање бележила, помиње се кнез Бајко као Цуца, као основалац познате цуцке породице Бајковића. — Најпосле, тако нам је исто и још боље познат и бан Милоњић о чијој младој снаси заљубљени Мандушић кроз сан говори. У једној полемици коју су црногорски листови водили о Вуку Раслапчевићу, Г. Ж. Драговић

каже: „Бан Милоњић је Катуњанин, Озринић, Велестовац, с Николине главице. Кућа му је била у Липе. Код куће је велико камено гумно које и данас постоји. Све то као и земља око куће носи и данас име Милоњића. Сестра његова била је удата за Вукотом, родоначелником данашњих Вукотића. Осим тога, сва ваљда катунска нахија зна ко је и одакле је био Милоњић.“ Наводи чак и једну песму о њему:

„Пили вино три добра јунака
„Једно јесте Мићуновић Вуче,
„Оно друго Милоњићу Бане...“

Најпосле, има лица у *Вијенцу* која ни историја, ни песма, ни традиција никако не помињу, али за која ипак не можемо рећи да им је Његош произвољно наденуо имена.

Такав је сердар Радоња. У досад публикованим изворима немамо ни један у којем се Радоња лично помиње, али их имамо пуно у којима се о његову братству, о добро познатим Радоњићима говори. Радоњићи са Његушâ (и наш сердар је „на Ловћен вазда љетовао“) заузимали су, у прошла два столећа, најважнија места у држави, давали земљи оне добро познате гувернадуре који су се после тако били осилили да им је Његош сам морао одузети власт и протерати их из земље. Свуда можете наћи како су се они делили у два братства: Гувернадуровиће и Жутковиће; како су се ови последњи прославили на Цареву Лазу; како су се оба међу собом мрзела, итд. Још ћете у свакој историји Црне

Горе нађи по једног Радоњића као гувернадура. Сердар Радоња је родоначелник доцнијих Радоњића као што је сердар Вукота родоначелник доцнијих Вукотића. Један представља ону породицу која је сметала владаоцима црногорским а други ону која је овима помагала и оне изгонила. Само што за Вукоту и лично имамо помена, а за Радоњу не него по породичном имену. — Затим, као с Радоњом, тако имамо у главном исти случај са старим Балетом, о ком сердар Вукота на другој скупштини прича („но Пецирeп и стари Балета"). Балету немамо поменута у досад познатим народним песмама, али имамо два Балетића, Рада и Вукоту, „два хајдука од Чева крвава," савременике Вука Мићуновића и Хамзе капетана. — Могло би се можда рећи што и за сердара Ивана Петровића: он је сигурно од владичиних Петровића, од Његошâ; са Његушâ је, у осталом: „а мислиш ли, сердаре његушки?" каже му сердар Вукота. Додајмо да се у једном писму владике Василија Петровића из 1762 помиње „мајор Иван Петровић" (Споменик, XIX, 72). — Тако и за попа Мића. У једној народној песми помиње се неки поп Милић који је при удару Ћуприлића 1714 погинуо и по свему изгледа да је Цуца био, као што је и по *Вијенцу:* „попе цуцки, дај им оно писмо", каже један војник попу Мићу.

Најпосле, овакав је случај и са некима од потурица у *Вијенцу.* Ако немамо лично помена о старом хоџи Брунчевићу коме су момчад озринићка „тиснула од лакта рожину његовојзи у грлић ши-

шани“, имамо о томе да у Никшићу (и хоћа је отуд) постоји и данас старо мухамеданско братство Брунчевића. Ако не знамо за Арслан-агу Мухадиновића, ни Муја Алића који је ограбио Ружу Касанову, ни Мустафиће („оно су ти свати Мустафића“), знамо да је баш у времену Бадњега Вечера била једна потурчена породица Мухадиновића, и друга Алића. Алићи и Мустафићи се и у народној песми помињу, и то баш у оној која Бадње Вече описује. Кад су, каже песма, Мартиновићи на само бадње вече вечерали и Богу се помолили, прво су на ове ударили и поклали их:

„На Иногор мало поље доше,
„На бијелу кулу Мустафића:
„Ту бијаху пет Турака брата,
„Пет Алића, седам Мустафића.
„Њих поклаше и тридесет с њима.“

То су вам сва лица из *Вијенца* која су и ван њега позната. Некоја још нису ту (Обрад, једна баба, кнез Јанко, војвода Станко и др.), али ми смо ипак изнели један без мало потпуни списак њихов и можемо према њему да закључимо питање. Јасно је, наиме, да лица у *Вијенцу* нису измишљена, да им имена нису произвољно наденута.

3.

Кад је с лицима тако, како ли је с радњама и појавама? Сам догађај Његош, наравно, није измислио, али да ли има још чега поред предмета што он опет није

измислио? Кад је он, уневши владику Данила у спев, унео и све јунаке његова времена, да ли је тако исто, узевши догађај Бадњега Вечера, узео и све околности које тај догађај прате или које то време карактеришу? Кад је узео лица из народних песама, да ли је отуд узео и какву јуначку авантуру, слику, реминисценцију која се на њих односи? Колико, наиме, у *Вијенцу* има туђега и узетога у овом погледу, у садржини спева, у појавама, радњама, околностима, причањима, мотивима његовим*?

У *Вијенцу* владика два пут сазива скупштину да већа о нападу на домаће Турке; у народној песми тако исто; и по запису владике Данила опет два пут, док се после не одлучи да ради само с Мартиновићима. Та сличност није случајна. Пре ће бити да чак и они дани кад су скупштине сазиване (тројичин дан, госпођин дан) одговарају историји или традицији; дан мале Госпођине (8. септембар) нпр. дан је славе цетињског манастира. — Даље, у *Вијенцу,* на скупштинама је било врло много народа; по запису Данилову било је само „неколико главара", али се у Историји Црне Горе коју је стари владика Петар за собом оставио, изрично каже како владика Данило „заповједи да се учини *свеопште собраније* црногорско"; и то је једна историска црта у Његошеву спеву. — У *Вијенцу,* баба прича како је везир дочуо за договор о по-

* Литература на основу које говоримо овде о мотивима *Вијенца* назначена је у Прилозима на крају ове расправе.

кољу потурица, и владика, после тога, одмах прилази извршењу. У запису, Данило пише: „у исту нећељу чујем ће говори народ да ће Турци скадарски послати неколико људи да ме уфате *зашто што сам бунио Црногорце да Турке побију,*“ и одмах наставља: *„како ја то чујем,* пошљем за Вука Бориловића и четири брата Мартиновића,“ тј. за оне који ће с места извршити покољ. И ту се, дакле, Његош држао историје. — По *Вијенцу*, заклињу се главари владици у цетињском манастиру да ће сви помоћи устанак; по народној песми (Огледало, песма II), то исто чине:

„Вратише се здраво на *Цетиње*,
Ту владика дивно дочекује
У *манастир* браћу Црногорце —
Црногорци њему *вјеру дају* —“

По *Вијенцу* (писмо кнеза Николе, при крају) покољ потурица није се ограничио само на цетињско поље и околину као што је по песми и запису Данилову, него је захватио и даље, ријечку и црмничку нахију, и ипак ни то није измишљено, бар колико се Црмнице тиче. Нађен је, наиме, један гробни натпис у дупиоској цркви у Црмници („кнез Никола и сви *Дупиљани,*“ каже се у *Вијенцу*) који речима: „овђен почивају кости Вучете Ђуровића који је погинуо су седамдесет Дупиљана на Бесац, у доба кнеза Николе а под владом владике Данила,“ говори о покољу по Црмници и на Бесцу („и град Бесац с земљом изравнисмо“ каже се, даље, у

Вијенцу). Тај је покољ Његош употребио у свом спеву. — Најпосле је Његош још један податак употребио који се за главни догађај везује. Има у *Вијенцу* једно место, после четвртога кола, кад „доходе десет кавазах из Подгорице од везира новога *који обилази царство* и дају владици Данилу писмо.“ Има, међутим, у *Дики црногорској* од Милутиновића и баш на оном месту где радња долази до истраге потурица, како долази гласник Видак, и он путник из Подгорице као и они кавази, и он послат владици од стране везира као и они, и јавља: „некакав је већил царев дош'о *да обиђе сву цареву земљу.*“ Његош се, код овога места, морао сећати Милутиновића. Чак има овде и један стих који је, и ако мало прекројен, непосредно узет из *Дике,* из Видакова говора. Кад, у Његоша, везир у писму најпре ређа шта има све по царству да учини, па каже: „па сам чуо и за ваше горе,“ то исто и Видак, у Милутиновића, после једног увода, каже о везиру: „пак је чуо и за Црну Гору.“

Његош се, дакле, при излагању главног догађаја, сећао и Милутиновића, и историје, и песме. Историје се и песме волео држати, а реминисценције из *Дике* биле су толико јаке да су морале оставити трага у *Вијенцу*.

Његош није то само за представљање главног догађаја чинио, њего и за оне скоро одвојене појаве; за појаву Драшкову, на пример. Ова појава, која сва на том почива што је Драшко био у Млецима, има свој извор у народној песми. Има једна

песма у којој Драшко сам за себе каже да је био у Млецима и излазио пред дужда:

„А дађу ти, Драшко, џевердана
„И сувише двије пушке мале,
„А све ми је принцип дарозао
„Кад доношах главе од Турака.“

Треба знати да ни за којег другог јунака Данилова доба ни једна песма то не каже. Само је Драшко био у Млецима, колико народна песма зна. Његош, кад му је требало причање о Млецима, није га дао ма коме од јунака, него се сетио песме, па дао оном кога је она именовала. У песми је он нашао мотив за ову своју појаву. — Тако је учинио и са појавом покајница (сестра Батрићева) Има цела једна песма која описује Батрићеву смрт: и како га је Ђоровић на веру премамио, и како га је на муке ударио, и овај се молио за откуп, и Турчин не даде него га мукама умори; чак и како су га браћа после осветила (видети како кнез Јанко пита Вука Томановића: „колика му брата остадоше?“, „хоће ли га осветити, Вуче?). Његош је по том мотиву створио своју покајницу. — Најпосле је Његош и завршну појаву, кад долази Вук Мандушић с пребијеним џефердаром, створио по једном мотиву из народне песме. Шта је основ тој појави? То да Мандушић воли и цени свој џефердар. И само зато што га тако воли и цени, долази чак владици да га оправи. Има и у једној народној песми како Мандушић цени и хвали своју пушку,

(„шару," шарку" како је песма назива; и џефердар је само шарена пушка) и то, опет, само Мандушић од свих јунака Данилових чини, и нико други, по народној песми:

„Ал' говори Мандушићу Вуче:
„Зар не видиш пушке преко крила
„Та баш ове старе млетачкиње
„Којано је у Млеци кована:
„Три ковача три нећеље дана,
„Три ковача и три помагача?"

Као за појаве, тако се и за поједине епизоде, за причања јунака у *Вијенцу*, Његош држао народне песме или традиције уопште. Оно што сердар Вукота збијено прича о Пецирепу, узето је у главном из једне народне песме. И у њој се, као и у *Вијенцу*, с малим изменама казује како је Пецирепо од никшићких Турака „заробио двије каде младе"; како су, после, он и његови другови, „ситну књигу накитили" па се састали с Турцима („ђе рекосмо ту се састадосмо"), и „извели двије каде младе, Турц' одонуд донијеше благо." У тој истој песми, како се наставља причање о разним успесима Пециреповим, прича се још како је он другом приликом дочекао један караван никшићких Турака, поклао се с њима на друму и „одвео седамдесет коња." Све то што прича Вукота, у главном и у појединостима, има свој извор у песми.

Тако и оно што опет Вукота, али доцније, прича о попу Шћепану, има свој извор у традицији

народној. Кад је с краја XVII века, — казује С. Милутиновић који је у својој *Историји* ово народно причање забележио, — Шенђер везир (иначе Сулејман, паша скадарски) ударао на Котор, који је био у рукама млетачким, он га је са Праћишта (страна више Котора) био својом чудноватом лубардом и граду одатле много јада задавао. Али се у Котору, каже, беше намерио неки црногорски поп који, гледајући како Млечићи гађају али не погађају, замоли, — као оно доцније Стефан Живковић на Иванковцу, — да и њему допусте једном опалити. Допусте му, и он, како то Милутиновић лепо каже, „првијем умјери хитцем они са Праћишта турски топ посред устах и заглави га," од чега се сва турска војска препадне и остави Котор. „А томе попу даде принцип млетачки златну медаљу и до смерти плату." Нема сумње да је овај поп одиста поп Шћепан из *Вијенца*, и да га је Његош по Милутиновићу поменуо*. Све се слаже овде с Вукотиним причањем, само име попово не. Милутиновић га зове Драгојевићем. Али ми знамо какав је Милутиновић. Он кад некога назове „Драгојевић", „Драговић," „Драго" или тако некако, знајте насигурно да се тај тако не зове. У његовој *Дики* има неки војвода Драго који алегориски представља све владаре црногорске од Црнојевића до Петровића; његово име значи: који му драго од

* Ово је и раније примећено (Лавров; в. Прилоге на крају књиге).

тих владара. Љ. Ненадовић прича како га је, њега Ненадовића, неко у Напољу пред Његошем запитао да ли има цензуре на Цетињу а он одговорио да нема, па га после Његош прекорео што вара човека, и показао му баш исту *Дику црногорску* где је стојало написано: „дозвољава се печатати с одобрењем правитељствене цензуре: цензор Драго Драговић“ а кад се Ненадовић на то стао извињавати, он се насмејао и рекао: „Није било цензуре. То се Симо подсмијевао осталом свијету те тако ставио. А *Драго Драговић* није име цензора већ то значи: *пиши што ти је гођ драго.*“

Најпосле, и за друге неважније и ситније појединости, за ситнице а не за појаве и епизоде, па се Његош држао народне песме и традиције. Тако нпр. што Мићуновић у *Вијенцу* увек иде напоредо и у друштву са сердаром Јанком, то је по мотиву из народне песме која ову двојицу означава као побратиме: „погинуо Мићуновић Вуче с побратимом Ђурашковић Јанком“. — Што је кнез Бајко дед Батрићу Перовићу („што ће јадни ђед ти Бајко, мој Батрићу?“ тужи покајница), није ни то случајно написано. Кнез Бајко је, како се по традицији зна, имао сина Вучића, а Вучић Пера: Перо Вучићевић је, међутим, по оној народној песми, Батрићев отац, и Бајко је, према томе, дед, управо прадед, Батрићев. — Најпосле, ни оне титуле које се појединим лицима у *Вијенцу* различно дају, — ком „сердар,“ ком „војвода,“ — нису произвољно и на памет бацане. Ко год у *Вијенцу* има коју титулу,

њу му је народна песма или традиција дала; ко је нема, није је ни добио од песме. Видели смо да сами наши извори називају кнезовима ону четворицу: Рада, Бајка, Рогана и Николу; Драшка и Батрића, опет, песма зове војводама:

„Одасла га војводи Батрићу“ —
„А пред њима српска војевода
„С Чева равна Драшко Поповићу;

а што Мићуновић, Мандушић и други немају никаква чина, ни песма им га не даје него их зове соколима и хајдуцима. Само се код Јанка Ђурашковића одвојио Његош од песме: он га стално зове сердаром, и у *Вијенцу* и у *Шћепану,* а народна му песма не даје никакве титуле. Али можда је он и ту сагласан с песмом, само ми не знамо.

Његош је, дакле, са мотивима које је унео у *Вијенац* радио оно исто што и са лицима. Кад је узео лица, он је узео и много онога што се на њих односи. И за лица, и за мотиве он се обратио историји и традицији, песмама народним нарочито, и обилато црпао грађу из њих.

4.

Горски Вијенац, видели смо, није чиста својина Његошева. У њему има и туђих елемената.

Ко ово први пут чује, може зажалити. Кад види да у *Вијенцу* има и туђе готовине, писац *Вијенца* може му и мањи изгледати. Његош није више сам Његош, он није више оригиналан, и ко-

лико год губи у оригиналности толико губи и у величини. Он није више једини творац својих дела, други су „приправили лествице“ његову генију. Он је изгубио један део своје гениалности, а тиме губи и један део поштовања које му се указивало. И то га губи наш највећи песник, и губи га најлепшим својим делом!

Да се Његош служио туђом грађом, није ништа ново. Зна се одавна, и не по *Вијенцу*, да он није волео да измишља. Скоро ни у једном делу његову предмет није његов. Готово увек он је узимао предмете из историје, теме дакле које није измишљао. Тако је радио у *Боју Срба с Турцима 1828 године*; тако у једној песми *(Кокот)* у *Пустињаку цетињском;* тако готово у свима песмама *Лијека јарости турске,* у којима су спевани неки бојеви црногорски Његошева времена; тако у *Слободијади,* песми о бојевима црногорским од владике Данила до владике Петра; тако у *Кули Ђуришића* и у *Чардаку Алексића,* где су опевана два боја из 1847; тако, најпосле, у *Шћепану Малом* у коме није само главна тема узета и позајмљена, него и цела грађа и све појединости. „У дјелу овоме, вели сам Његош о *Шћепану*, мојега сопственога ништа није што није основано на причању народном и на рапортима вишеречене тројице (млетачки чиновници у Котору, Скадру и Цариграду).“ Напослетку, и кад није узимао предмете из историје, он опет није измишљао. У *Лучи микрокозма,* на пример, једином Његошеву делу чији предмет није из историје,

Његош се опет послужио готовим обрађеним предметом. Милтон је, два века пре њега, описао како су се анђели, под предводништвом Сатане, одрекли Бога, и Његош се ту послужио Милтоном као тамо историјом.

Он одиста није волео да измишља, и то је показао много пута, скоро кадгод је сео да пише. Кад се он за спев религиозни, медитативни, философски, послужи готовом грађом, како то неће учинити за спев историски? И кад, што се историског спева тиче, он у *Шћепана* унесе толико туђе грађе да у делу ништа његова сопственог не остане; кад је, велим, тако *Шћепана* радио за чију је грађу морао преко сињега мора ићи: како да тим начином не ради *Вијенац* за који му је сва грађа на дому лежала; коју није морао ни прикупљати него је се само сетити; коју чак, баш и да је хтео, није могао из успомена одагнати? Он је *Вијенац* морао радити истим начином којим и остале спевове.

Што се Његош служио туђом грађом, није ништа ружно. Грчки трагичари, оснивајући своје трагедије на старим народним бајкама, нису се ништа мање од Његоша послужили туђом готовином, па зар им ко замера за то? Енглески и француски трагичари ишли су још даље. Они су се послужили не предањима, не сировом грађом, него готовим делима у којима су нашли не имена лица него целе портрете њихове, не мотиве него целе радње, нацртане и објашњене. Шекспир је свога *Јулија Цезара* просто копирао по биографији коју је Плу-

тарх саставио о овом војсковођи, ту нашао цео нацрт за своју трагедију. Расин сам каже за свога *Британика:* „Ја сам копирао лица у свом делу по највећем сликару старога доба, по Тациту, и био сам тако обузет читањем овога изврсног историка да *нема ни једне јаче ствари у мојој трагедији за коју ми он није дао идеју.*“ Други француски песници били су још мање самостални него и сам Расин. Молиер је, на пример, чак целе сцене од речи до речи вадио из других писаца, некад преводио а некад, кад су писци били његови земљаци и савременици, просто напросто преписивао.

У осталом, Његош је узимао своју грађу на начин сасвим допуштен. Он је радио само онако како раде сви који узимају предмет историски, како једино могу да раде. Узео је лица: па лица мора узети! Узео по неку околност о току догађаја: па то је добро што се држао историје! Узео по неки мотив за коју појаву: па шта је с тим? Шта је нпр. узето за онај красан опис Млетака у Драшковој појави? То да је Драшко а не ко други био у Млецима. Шта је, даље, узето за ону дивну тужаљку сестре Батрићеве? То да је она сестра Батрићева а не Јанкова или Маркова. Је ли то узимање туђих лепота? Није, ни дај Боже! Узимање лица није никакво узимање; мотиви су били сви безначајни и нису вредели ништа сами собом; и све лепоте у *Вијенцу* припадају чисто и бистро само Његошу.

Најпосле, Његош је баш добро радио што је тако радио.

Јер, најпре, вештина је створити лепоту а не изопачити истину. Добро је што баш Драшко иде у Млетке, кад је већ овај у ствари тј. по песми тамо био. Добро је, и из истог разлога, што баш Мандушић жали за пребијеним џефердаром. Зар би боље било да им је Његош променио улоге, па Мандушића послао у Млетке а Драшка оставио расплакана над џефердаром? Мажураниħ је у свом спеву изопачио истину. Он је, у *Смрти Смаил-аге Ченгића,* без икакве невоље потурчио Новицу Церовића. Шта би било да је Његош потурчио владику Данила? Свакако је Његош имао право што није радио као Мажураниħ. Он се и верно држао традиције, и створио лепоту.

После, *Вијенац,* овако објашњен изворима, из којих је постао, добио је више локалне боје, више прецизности у целокупном карактеру, више хармоније у општем тону. Све је у њему добило једноставнији црногорски карактер. И време у коме се дешава догађај сад нам више изгледа време Данилово, јер лица нису фантастична, него су лица реална, историска, она која су у истини за време Данила живела. И народ црногорски сад нам изгледа верније насликан, јер лица не представљају само поједине некадашње личности, него представљају породице, братства, племена, нахије, целу Црну Гору, ону из XVIII века као и ову данашњу. Изоставите из *Вијенца* све обичаје Црногораца, сав говор њихов, па ћете увек, несумњиво, познати Црну Гору само по лицима.

Најпосле, *Вијенац* је баш тиме што се грађом ослања на народне песме, одскочио не само у лепоти него и у важности. Његов је значај већи и улога у књижевности лепша.

Код нас се одувек жалило што наше народне песме нису састављене у уређене целине, као што је *Илијада* на пример. Наше песме су тако исто лепе као и оне из *Илијаде*, али су у одломцима, распарчане, и то им једино не ваља. Што нема никога да их сложи? Наш би Омир био већи од грчког, косовска епопеја величанственија од тројанске.

Тако је свет жалио. Песници су видели да свет има помало право и желели су да створе ту епопеју. Бранко је сањао о њој, само је чекао да види Косово. У једноме је, међутим, грешио, и он и други. Сви су мислили само на косовску епопеју: као да се од оних песама које не певају Косово није могла створити епопеја!

Само Његош није тако мислио. Он је видео да у српској историји, у оним коренитим, основним, дубоким револуцијама нашега народа, у оним циновским скоковима од подизања ка пропасти и од пропасти ка подизању које смо ми претрпели, — има не један него неколико момената који могу пружити предмет достојан епопеје, праве народне епопеје, једног у истини националног спева. Он је добро видео да се и у месној историји Црне Горе може наћи такав моменат; да је, даље, истребљење потурчењака као зора ослобођења целог нашег народа, одиста такав

моменат; и да се, напослетку, од оних народних песама које се за овај догађај дају везати, може створити једна целина која би тако исто могла имати карактер народне епопеје као и да је од косовских песама учињена.

Кад је одабрао тај моменат, Његош га је радио онако исто као да је косовски био узео, онако како треба радити предмете великог, обимног националног значаја. Он је, наиме, видео да му за народни спев ваља од народних песама поћи, и тако је и учинио. Има свега једна народна песма која је опевала Бадње Вече црногорско и Његош је морао од ње поћи. Али је та песма опевала догађај просто, оскудно; ограничила га само на покољ потурчењака по цетињском пољу и представила га само као ствар владике Данила и Мартиновића. Његош је одмах видео да му се не треба само на њој зауставити. Он није могао свести свој спев само на прераду ове једине народне песме. Он је морао, поред ње, и друге неке уплести, њу узети за основ али и те друге око ње груписати. Те друге, то су оне које се за цело доба Данилово а не само за овај догађај везују. Јер је цело то доба велико доба црногорског ослобођења, којему је догађај Бадњега Вечера само најачи израз. Све песме о томе времену имају један заједнички предмет, наиме ослобођење црногорско, као што и све косовске песме свој предмет имају, наиме пропаст царства српског: и распарчане су још као год и ове, и треба их сложити уједно као и ове.

Тако замишљајући ствар, Његош је везао за песму о Бадњем Вечеру и многе од оних о Данилову времену; у основ једне уплео и мотиве других. Уплео је тако и Батрићеву смрт из песме о освети Батрића Перовића, и Драшков пут из песме о Драшку и Гришцу Осман-аги, и Пецирепова четовања из песме о Лазару Пецирепу, и Мандушићеву нежност према џефердару из песама ускочких, и све што је могао из песама извадити и у своју уплести. А кад му је понестало згодних мотива, кад је исцрпао епизоде које му је народна песма могла пружити, он је стао и сама лица узимати, уносити ма само имена прослављених јунака: нека бар уђу сви они о којима песма пева кад не може и све што се на њих односи.

Речју, од оне просте и скромне песме која је уско и сиромашно опевала вартоломиску ноћ црногорску, он је начинио једну богату целину, једну разнолику киту, једну опсежну синтезу песама о Данилову времену. Као што је Омир у *Илијади* дао циклус народних песама о тројанском рату, тако је Његош у *Вијенцу* дао циклус песама о ослобођењу Црне Горе. Његош је те песме уметнички скупио, сложио, саставио у један венац, у црногорски венац, у венац црногорских предања, у прави и истинити *Горски Вијенац*.

То је Његош учинио у времену кад је косовску епопеју узимао да уметнички обради Јоксим Новић који је није одвео даље од једне и сувише слабе имитације народних песама; и кад је о њој

сањао Бранко, који у грађи, у фабули, у садржини својих епских песама нема ни једне праве реминисценције из народне песме! Његош је то учинио тако сигурно, тако магистрално да је остао модел, прави модел и данас, и у будуће.

II. — ПРЕДМЕТ.

1.

Предмет *Горскога Вијенца* је, несумњиво, истребљење потурчењака или, како то Његош назива, истрага потурица. То је главни, основни и једини предмет спева. Све што је у спеву ићи ће на то да изнесе *овај* предмет, у целом спеву биће одржано *јединство* предмета.

Међутим, тако не изгледа; напротив. Истрага потурица је далеко од тога да буде главни и прави предмет спева. Она се, истина, провлачи некако кроза њ од почетка до краја, али има пуно појава и епизода у њему који ништа не доприносе сликању њену, него су од ње потпуно одвојени и независни. Какве везе има са истрагом она појава кад Драшко прича о млетачким позориштима и циркусима? Какве везе има са њом појава пијаних сватова који пролазе цетињским пољем и певају, или појава уплаканих покајница које туже и нари-

чу? Какве везе с њом има појава бабе, у којој се тако подробно прича о вештицама и животу њихову? Ни једна од тих појава, очевидно, не слика истрагу. Ни једна од радња које се у њима износе неће истерати потурице из земље.

Није само са појавама тако, него и са епизодима. На скупштини о госпођину дне у место да радња око истраге тече непрекидно како је почела, она се одједанпут прекида и у појаву се уноси један излишан епизод: Мартиновићи долазе и причају шта им се десило уз пут. Такви излишни епизоди јесу још онај разговор између Рогана и сердара Јанка о „вођи“, она гатања у плећа, снови главара. Све то нема никакве везе са истрагом; све је то уметнуто на штету главне радње.

Чак изгледа да Његош није ни хтео да слика ту главну радњу. Да је хтео он би то учинио као што чини историја.

По историји, устанак је готов чим Мартиновићи пристану на извршење његово, чим тј. владика нађе поуздане извршиоце међу главарима, а мука је била само док се владика погађао с људима и док су га ови варали. Али по *Вијенцу,* владика сврши погодбу с главарима (и Мартиновићи су ту); ови су готови да му учине по вољи, и чак га претичу вољом и одлуком; уопште, све је спремно за напад на Турке, и нема никаква разлога да се ствар даље одуговлачи: — па ипак се напад одлаже; ипак сви главари, и Мартиновићи, и многобројни други Црногорци мирно и безбрижно седе на цетињском

пољу, врте пецива, пуше, и гледају тако да прође која свадба. По историји ствар брзо тече, и бој почиње чим се јаве извршиоци; по *Вијенцу*, има извршилаца сијасет, и владика их може на сваки прст избројати колико хоће, и све бољег од бољега, — али кад ствар треба да се приведе крају, настаје у радњи *Вијенца* један застој, прекид један, неоправдано неко развлачење, некакво неочекивано скретање с почета пута, и то хвата добар део спева.

Сувише, изгледа да је Његош, далеко од тога да слика истрагу потурица, хтео само да слика живот и обичаје Црногораца. У Драшковој појави као да је хтео само да представи Црногорца у великој вароши; у појави покајница, црногорско нарицање; у појави бабе, народно веровање у вештице; и тако даље. Сва је старија критика у то веровала, — могли бисмо пуно примера тога ради навести, — и први утисак при читању одиста је такав.

2.

Ја, међутим, држим да је први утисак нетачан. Песнику треба допустити да се у свом сликању догађаја не веже сасвим за историју, него да то сликање може учинити и на неки свој нарочити начин. Можда је Његош имао — ја држим да је то одиста случај — нарочиту концепцију догађаја и нарочиту поетику у представљању ствари, и можда ћемо ми, ако то двоје познамо, друкчије схватити појаве у којима смо видели застој радње, наћи

њихов скривенији а дубљи смисао. У том циљу, треба узети у рачун и оцену неколике моменте који се односе на концепцију догађаја, Његошеву поетику, особине његове при писању; ствар ће нам се онда представити друкчије.

1. — Његош је давао нарочиту важност истрази потурица као историском догађају. Њу можемо познати по оном месту у самом *Вијенцу* кад владика Данило, на скупштини о госпођину дне, одговарајући на питања главара што оклева и чега се боји те не почиње устанак, каже: *Слушај, Вуче и остала браћо,* итд.* Ту он даје оно тачно објашњење које није само његово него и Његошево; ту ћемо разумети пуну концепцију Његошеву, овакву од прилике.

Кад се узме у поређење Црна Гора пре истраге потурица и Црна Гора после ње, види се да је догађај Бадњега Вечера учинио у њој огроман прелом. Пре тога догађаја, Црна Гора не представља један народ него једну гомилу племена, гомилу братстава, без везе међусобне, без идеје заједничке.

* Слушај, Вуче, и остала браћо . . .
Не бојим се од вражјега кота,
Нека га је ка' на гори листа,
Но се бојим од зла домаћега:
Бијесна се браства истурчила;
Тек домаће нападнемо Турке —
Свој својега никад пушташ' неће —
Разлучи се земља на племена,
Крвава се исклати племена, итд.

Свако братство живи готово као засебна јединица и претпоставља своје посебне интересе интересима општим. У случају каквог метежа, свако братство брани своје братственике. Ако ко погине, цело га братство свети: ваљао он, не ваљао; био крив, не био. Па да је и потурчењак, братство ће га ипак светити: јача је братствена веза од верске, јача лична од државне. Речју, пре истраге, Црна Гора не представља државу, Црногорци не представљају народ.

Долази сад сâм догађај, и шта бива? Бива оно што је, један два века пре тога, било немогућно: братства којима су поклани потурчењаци, не бране своје потурчењаке него, напротив, одобравају покољ њихов, зато што је учињен у име вере и државе (то је двоје онда заједно ишло). Ту је први пут државна идеја надјачала осветољубивост братстава. Ту први пут сепаратизам пропада а народна мисао се помаља као идеја водиља. Ту се први пут Црногорци сједињују у један народ и Црна Гора у једну државну целину.

Истрага потурица је, дакле, врло важан догађа . Она је важнија од битке на Цареву Лазу, важнија од битака на Чеву и Црмници под Шћепаном Малим, важнија од победа над Бушатлијом, јер је важнија од сваке победе. Победа, ма како била сјајна и потпуна, не учини у народу онако дубоке промене као оваква унутрашња револуција: победа очува или увећа земљиште, али је револуција Бадњега Вечера препородила и ујединила на-

род. Истрага је, дакле, јединствен догађај у црногорској историји. Како још она представља и прво ослобођење Срба од Турака, век раније од онога у Србији, то је она јединствен догађај и у историји целог српског народа.

Његош је то лепо разумео. У оном незнатном месном боју који је црногорска историја једва забележила, он је видео један од најкрупнијих догађаја наше народне историје. У ослобођењу оног маленог краја црногорског који се око Ловћена скупио као оно неколико села око Авале, он је видео ослобођење целога Српства*. Такву је важност Његош давао истрази потурица. То је његова политичка концепција догађаја.

* И. Руварац, пишући своја *Montenegrina,* навео је ове две и још неке од идућих реченица у том свом спису, и позивао се на њих при доказивању своје познате тезе, наиме, негирања истраге потурица као историског догађаја у времену Данилову. Поводом тога, сматрам за потребно изјавити да се, на тим местима као и у целој овој расправи, мене ни најмање не тиче права историска истина о догађајима Могу сви догађаји о којима је у овој расправи реч бити потпуно измишљени, моје расправљање неће тиме ништа изгубити. Ја пратим овде само Његошево схватање и познавање историје а не испитујем саму историју. Што се пак онога тиче што је Руварац, у тону који он себи без устручавања допушта, претпоставио, и ако с резервом, да ја нисам знао за запис владике Данила, мени је чудно како он није могао по целој мојој расправи познати да сам ја за тај запис несумњиво морао знати, и ако нисам сматрао за преко потребно наводити га.

2. — Политичка концепција изазвала је код Његоша поетску концепцију догађаја. Кад је овако незнатни бој замислио као велики историски догађај, Његош је и све оно што се на бој односило замислио у размерама ширим но што их је овај у ствари имао. Он је од њега начинио један рат, један свети и неизбежни рат, који цела земља тражи, за којим цео народ вапије. Он је једну личну идеју владике Данила претворио у општу тежњу целог црногорског народа. Он је ону смелу операцију онаквог увиђавног политичара као што је био Данило, увеђао у једнодушну националну манифестацију целе Црне Горе. Он је представио моменат истраге као моменат кад сви Срби осећају да им треба коначно поделити Косово с Турцима, кад је крвца проврела из земље и кад је, ако је икад, дошао земан да се војује. Њему је изгледало да ће смањити важност догађају ако га остави само у владичиним рукама, као што је то историја учинила.

Зато је, најпре, изменио улогу владике Данила у догађају. По историји, владика је одлучан, енергичан, прегалац: Његош га је учинио нерешљивим, сањалом, човеком без иницијативе. По историји, владика гони главаре на бој: Његош је представио да главари гоне владику. Он је главарима уступио улогу коју је историја Данилу дала, и показао да они чекају само на један миг Данилов па да запале устанак који толико желе. Он је и њима дао да разумеју потребу устанка и тиме представио по-

требу јачом и устанак већим. Најпосле се Његош није ни само на том зауставио: ни главари нису све и сва, има маса народа сем њих, и та маса представља Црну Гору. И Његош је хтео да представи како и тај народ уделује, како и он жељно прихвата устанак и лепо разуме потребу његову; хтео да изведе како је устанак одиста оно што цела земља тражи. Таква је у Његоша поетска концепција догађаја, и ми ћемо ускоро имати прилике да је и примерима потврдимо.

3. — Има и један начин Његошеве поетике, једно средство којим се он чешће служио у својим делима. Он, наиме, воли алегорију, символ, алузију. Он често воли да фигуративно представи догађај о којем прича, да га у слици износи, да ма каквим епизодићем на њега укаже. И он ће често и причање прекинути само да би то или што слично томе могао учинити. У свом роману *Сафо,* да би показао колико ће веза Жана Госена и Фани Легран бити кобна, с почетка пријатна а после тешка, све тежа и несрећнија, Алфонс Доде, одмах у почетку, у првој глави, даје једну сцену која у слици и фигури представља цео роман. Враћајући се весели с једне забаве, на којој тек што су се упознали, Жан понуди Фани, кад су били пред његовом високом кућом: „хоћете ли да вас понесем?“ Он је одиста и изнесе на први спрат „у једном даху“, и сав срећан. „Други спрат био је дужи и без пријатности.“ На трећем, он је дахтао као да клавир носи, а на последњим степеницама осећао је „не

да носи жену, него нешто тешко, ужасно, што га је гушило", и није могао да говори, а груди само што не прсну. То је алегорија у којој је приказан цео роман ово двоје заљубљених: „цела њихова историја — тумачи сам Доде — била је у овом пењању по степеницама у једно сиво и суморно јутро". Алегорија ове врсте Његош је просуо по целом *Горском Вијенцу;* сваки час дође по једна слика или причање које указује на догађај спева, на главни предмет његов.

4. — Овакве алегорије, наравно, задржавају радњу, али и иначе, ван њих, а из других разлога, радња се у *Вијенцу* задржава. Његош често шири своје појаве и епизоде, разграна их без обзира на економију целине, пусти их да израсту из оквира који им је намењен. Поједине појаве тако су развијене да изгледају као самосталне целине и као да су без везе с предметом спева; само их слаба једна нит спаја с овим. Његош то чини из разних узрока: из неке унутрашње тежње за епским увеличавањем, из потребе да дâ одушке својим личним идејама и рефлексијама (монолози владике и игумана), из разлога што му се појава допала сама собом па хоће да је нарочито развије. Само све то чини утисак да је предмет спева за тренутак изгубљен или уопште занемарен и одсутан.

5. — Најпосле има и једна особина Његошева писања вредна пажње. Његош често неће изрично да каже, него нама остави да погађамо. Он, на пример, метне на листу лица сестру Батрићеву: ко је

сад тај Батрић? Има свега један, и тај стоји поред ње у тренутку кад она оплакује свога брата; и сад, ко није читао народну песму о убиству Батрића Перовића, тај се не може обавестити о правом лицу. Или метне да се појава дешава у „глухо доба ноћи“ а изведе Драшка да нишани на кукавице, да „мјери џепердаром“ како он то каже. Не каже, међутим, нигде да се декор променио. Он, дакле, неће изрично да каже; довољно је што уопште на неки начин покаже. Можда је с тим у вези и то што оставља стихове недовршене, што говор окрене у прозу место да га одржи у стиху, што ни појаву не доврши увек*.

Са ових пет момената које смо уочили, сад ћемо јасније увидети смисао појава и епизода које

* Стих недовршен: „а од тога . . .“ (кнез Јанко, са игуманом, ст. 2235). Говор у прози: „не умијем, војвода, па је љепше оставити“ (Вук Љешевоступац, иза ст. 1754); „издати се нећемо, ама треба“, и „куни сердаре Вукота“ (сердар Јанко и Вук Мићуновић, пред заклетву, иза ст. 2406); „збори оче, сви ћемо слушати“ (иза ст. 2252). Недовршене појаве: после нарицања сестре Батрићеве недостаје читав разговор између главара и покајница, назначен међутим: „како се састаше с њима, знадоше што је“ (проза иза ст. 1963); после онога кад војвода Батрић прича свој сан (ст. 2380—2386), недостаје причање осталих главара, такође назначено („послије тридест четрдест другах причај своје снове“); пред долазак попа Мића, недостаје разговор између главара наговештен овако: „главари сједе око већега гувна и *разговарају се* (проза иза ст. 2044).“ И није Његош само у *Вијенцу* остављао појаве недовршене: *Шћепан Мали* је пун тога.

смо били готови да осудимо. Његошево излагање истраге није просто. Многа места за која смо сматрали да су одвојена од главног предмета, можда имају дубљи смисао: сликају народ, представљају важност догађаја, истичу околности под којима се догађај извршио, фигуративно указују на величину његову. Тај смисао можда је доста скривен, несхватљив на први поглед, неказан али ипак показан. И то ко зна како неприметно показан! Али нама ће, при овом испитивању, бити довољан један миг Његошев, најскривенији податак по којем се смисао може извести, најмања речица једна, једно *и* ако хоћете. Кивије је по једној кости могао да реконституише целу животињу, моћи ћемо ваљда и ми по једној речици реконституисати само смисао једне несхваћене појаве. И надамо се да нам се, при томе, неће десити оно што се десило Виктору Кузену, који је у Паскалу проналазио необичне лепоте и у ономе што се доцније показало као погрешка преписивача.

3.

У каквој вези поједине појаве и епизоди *Вијенца* стоје са главним предметом његовим? Које су то појаве што не сликају истрагу потурица? Има ли таквих појава уопште?

Пре свега, има појава које несумњиво сликају истрагу.

Таква је, најпре, појава скупштине о госпођину дне (све почевши од првога кола до четвртога).

Владика је сабрао Црногорце да већају о истрази. Ови се најпре окупљају и помало сами разговарају о истрази. После и владика изиђе између њих, и прави разговор почиње. Ту га они запитају што отеже устанак. Он се брани, казује своје бојазни устеже се и даље (то је оно: „Слушај, Вуче и остала браћо“), али они, нестрпљиви и љути, нападну га жестоко за то („Што се мрчи када коват нећеш?“ итд.). После мале паузе, владика се приволи њиховој одлуци и каже им то отворено („Удри за крст, за образ јуначки“); они скоче на ноге и дрекну из свег грла: „тако већ никако“, и договор у мало се не докона. Али владика има још једну скрупулу Он би да покуша најпре мирним путем, и зато предложи да позову поглавице турске на заједнички договор. Црногорци пристану, и ако преко воље; Турци долазе и договор почне. Али какав договор! Умало није до туче дошло, једва мудрији раздвоје убојице, и скупштина се, врло бурна, на томе и сврши

Таква је, даље (прелазимо преко читавог низа разних непотребних сцена), појава игуманова. Ту се радња наставља. Тамо је био договор црногорски, овде смо већ у очи акције. Игуман долази да храбри ратнике пред полазак њихов у бој; да поджеже њихов „огањ свети на олтару, на олтару цркве и поштења“, као што он каже. Значи да је бој решен, да су Црногорци спремни за рат и да је владика благословио ту одлуку њихову. — Затим је таква појава у цркви. Главари се заклињу да ће сви сло-

шке против потурица, да ни један неће изневерити, и онда оду у бој. — После је таква појава она у којој је представљено бадње вече. Она, истина, нема шта да помиче истрагу унапред али представља једну слику из рата: док се на пољу бој бије, на дому се весело проводи бадње вече, а само се владика издвојио, забринут и пун зебње. Тај контраст показан је у овој појави, и појава зато није индиферентна према главном предмету. Она улази ипак у артистичко сликање његово и писана је, свак мора признати, само с обзиром на главни предмет. — Даље у такве појаве долази и претпоследња појава: на Божић у јутру, после свршена боја. Најпре долази кратак разговор игумана и ђачета о бој, а одмах затим долазе сами гласници с бојна поља, Мартиновићи с друштвом, и јављају победу, и онда настаје веселье: коло поје и слави Мартиновиће, а игуман чини парастос свима јунацима српским (и то, овде, улази у веселье).

Најпосле, овде спада и последња појава: на нову годину. Долази улак с Ријеке и јавља од стране сердара Јанка да су тамо сви Турци побијени или утекли, и да је и сам град Обод разорен. Затим се чита и писмо кнеза Николе у коме се јавља да је такав исти успех и у Црмници: и тамо Турци побијени, и тамо град њихов разорен.

Све ове појаве несумњиво сликају истрагу потурица. Код њих се на први поглед јасно види смисао, нити може бити каква неспоразума односно њихове везе са главним предметом.

4.

Али има других појава, које се обично сматрају као одвојене од главног предмета и чија веза с предметом одиста није јасна на први поглед. То су: прва појава у којој је представљена скупштина у очи тројичина дне, — затим она кад долазе гласници везирови, — она с Драшком после, — она са сватовима, — она друга с покајницама, — и најпосле појава бабе. Међутим, и тих шест појава имају везе с главним предметом.

1. — Веза прве појаве — у којој је представљена скупштина о тројичину дне — с главним предметом изгледа, додуше, већ на први поглед јасна. Скупштина је сазвата да већа о истрази. Мићуновић изрично каже владици:

да ли ово светковање није
на кому си сабрâ Црногорце
да чистимо земљу од некрсти?

и тиме јасно означава циљ и улогу ове скупштине.

Али та веза ипак, с једне стране, изгледа сумњива. Скупштина ова, наиме, нема никаква резултата. На њој се не већа ништа. Сем ових наведених речи Мићуновића, и владичине: „кад данашњу премислим вијећу“*, немате ни једне више која би се на истрагу односила. Владика сам шета пољем а главари хватају јаребице или броје колико пута чија пушка одјекне. Скупштина је доиста остала

* Врховац. — (в. Прилоге на крају књиге).

само „светковање“; договор завереника изметнуо се у једну обичну преславу сеоску. Појава ова, дакле, изгледа излишна.

Није излишна, међутим. Она се може на два начина тумачити, од којих је први овај.

Владика није смео да загази у рат док се добро не осигура са стране братстава. Он се морао бојати од братстава у којима има потурчењака; морао се бојати освете њихове и страховати да се после покоља потурчењака, баш због тих потурчењака, не заметне покољ и међу хришћанима. Он је морао зепсти да се онај свети бој који је он мислио започети у име вере, народа, државе, не изокрене у један племенски и братствени покољ, крвав, безуман, који ће сахранити Црну Гору. Њега је мучило то што главари траже истрагу по што по то, наивно, као јунаци жељни боја, не разбирајући хоће ли бој бити на добро или зло. Ако су они јунаци, није ни владика кукавица, и, ако је за тим стало, он ће одмах почети устанак. Али само да има ко да га увери да братства неће светити потурчењаке! Како би било да пита кога? Једини које може питати, то су кнезови. Они су старешине племена*, они познају своје људе; они ће знати колико у сваком братству има потур-

* „Главари од нахија у Црној Гори зову се војводе . . . *Над племенима владају кнежеви*“ каже владика Василије у једном писму из XVIII века (*М. Драговић*, Митрополит црногорски Василије Петровић, Црногорка 1884, бр. 15, стр. 125, и засебно).

чељака, колико их њихова братства воле, шта би братства радила да који од њих погине. Сем кнезова, други нико не може обавестити владику о стању у земљи. Мићуновић, који је ту уз њега, прост је хајдук, и не управља никаквом административном јединицом да може поднети извештај о њој.

Али на овој скупштини нема кнезова. Од оних лица која говоре ни једно није кнез. Према томе, владика на овој скупштини нема кога питати, и ош не може растерати своје бојазни. Скупштина доиста не може имати резултата и њена је неактивност њеним саставом показана. Рецимо чак да кнезова и има, да се и они налазе тамо негде у гомили са осталим Црногорцима, да су само нема лица, — то ипак не мора говорити против ове тезе. У том случају, ми можемо претпоставити да владика још не осећа потребу да их пита, још није извео на чисто своје идеје, још је само у емоцији и љутњи.

Наше објашњење добија потврде у појави која за овом иде, где је насликана скупштина о госпођину дне (на почетак њен мислим, пре доласка потурица). На тој скупштини има кнезова и зато је на њој нешто и свршено. На њој сви говоре о истрази, најпре главари а после и сам владика. На њој прва реч коју владика каже, на кнезове је управљена; први и једини одговор који владика добија, од кнезова га добија; једину бојазан коју владика има, кнезови му је отклоне. Јер оно: *Слушај Вуче,* и оно: *Што се мрчи,* и оно најпосле:

Удри за крст, и уопште целу ту појаву треба овако схватити. Не говори владика зато да целом скупу каже своју бојазан, него да запита кнезове шта они мисле о последицама устанка; не одговара му на питање макар ко, него један кнез, и то кнез Раде, његов брат рођени, онај дакле који му сме рећи најслободније; најпосле, не одлучује се владика после примедбе Вукотине, него после одговора Радова. Владика ту просто пита кнезове колико се има бојати од братстава у којима су помешани хришћани с потурчењацима; кнез Раде је тако сигуран у њихову свест и пристанак да му, врло опоро и скоро презриво, пребаци и како на то сме и помишљати; и владика, после тога, хоће устанак као и сви главари.

Други начин тумачења појаве био би овај. Мени све изгледа да је прва појава *Вијенца* — бар њен први део, с говорима владике и Мићуновића — више увод у дело него почетак његов, више пролог пред њим него прва сцена у њему, као што ми, у осталом, крај *Вијенца* (Мандушић и владика) изгледа епилог. У тој првој појави Његош није хтео само да представи први моменат радње, него је хтео да дâ и шире значење радњи спева, већу важност, опсежнији карактер, и да је доведе до ступња једне синтетичне експозиције целога спева, ако се тако може рећи. Зато је он у монологу владике Данила испричао целу историју нашега народа у односу према Турцима, до момента који се у спеву слика. Ту је прво рађање турске силе, ту Карло Мартел и

његова борба с њом, па Осман, Оркан и Теодора; ту су турска освајања балканског полуострва; ту напори Сибињанина Јанка и Скендербега да задрже навалу, па пропаст целога Српства; најпосле је турчење Црне Горе, кад већ није могло бити и њено покорење. Све је то историја српско турска, напредовање муслимана, прилив и разлив њихов по свима нашим земљама а све до Црне Горе Данилова времена. Та историја иде таман до истраге; она је само увод у њу и објашњење њено. Цео монолог владичин широк је коментар њен (Мићуновића говор је само одговор на то), и појава ова припрема је за радњу спева.

2. — Појава везирових гласника такође има везе с главним предметом, и ако не изгледа тако на први поглед.

Долазе десет гаваза турских с једним писмом новога везира; владика чита писмо, и одговара на њ: ето то је цела појава, и, као што изгледа, излишна, јер ни једне речи нема у њој о истрази. Али није излишна ипак. Најпре је долазак новога везира који обилази царство историски факт из времена истраге, није дакле стран овој; бар као такав узет је из Милутиновићеве *Дике црногорске* (в. I гл.). После, тај долазак има смисла да буде означен једном засебном појавом, пошто је то околност која доцније утиче на радњу: требало је унапред представити везира кад ћемо видети доцније (појава бабе) његову акцију; потреба не прека додуше, али артистичка. После, долазак везиров значи једну нову околност

под којом ће се истрага извршити, нов вид који ће истрага узети: везир је рђав, јамачно гори од старог, и потреба за устанак постаје јача и опасност већа. Најпосле, ова појава представља и један важан моменат у акцији црногорској, један прелом у владичину делању, најважнији акт његов можда. На госпођинској скупштини, владика се, чак и после пропала договора с потурицама, није још одлучио на акцију; тек овде видимо да он чини нешто у томе смислу. Тек у овој појави он отворено даје на знање везиру да никакве договоре с Турцима неће више. Владика је сад ослобођен свију скрупула које су га дотле уздржавале у његовим плановима о устанку.

Узмите још у рачун и то да је Његош, узевши мотив за ову појаву из Милутиновића, сâм створио показану везу између везирова доласка и истраге, а није је нашао на извору. Код Милутиновића (V, 5), Видак „туфегџија из Подгорице", који јавља о доласку новога везира и његовим намерама, и не налази владику Данила него војводу Драга, и њему каже све; владика, који доцније дође, опет не чује ствар, и мотив о доласку везирову остаје без последица. Код Његоша је, као што знамо све друкчије. Његош је тај мотив нарочито прекројио с обзиром на сликање истраге и само га тако прекројена унео.

3. — Драшкову појаву сви су критичари означили као доиста непотребну — стари Французи*

* В. у Прилозима на крају књиге *(Литерашура о Горском Вијенцу)*.

први —; она се прва као таква наводи кад се поведе реч о јединству *Вијенца.* Доиста, изгледа да се, у тој појави нарочито, Његош удаљио од предмета; да се њом управо и почиње онај застој у радњи који смо раније истакли; да се у њој највише и види како је Његош ишао више за сликањем нарави и обичаја него за сликањем истраге. Драшкова појава слика само једног Црногорца који се шета по Млецима, Црногорца у великој вароши, и ништа више. Никаква посла нема она са истрагом, баш никаква.

Али није баш тако. У тој појави која има близу три стотине стихова, има један стих; у том стиху, има једно *и*; и то *и*, као што смо напред наговестили, одиста много значи. Стих је тај: *обећа ми и што му не исках,* и каже га Драшко о дужду, и он казује да је дужд Драшку обећао и оно што овај није искао. То значи да је Драшко искао нешто. За кога је искао, за себе лично или за своје земљаке? За ове друге: „ево среће *за све Црногорце*", каже он сам. А шта је искао? Џебане: „дајбуди ћу повест доста *праха*", радује се он. У којем циљу? У циљу ратовања с Турцима: „да с' имају чим *бити с Турцима*", завршава он. За које је то ратовање? За најближе, наравно, за оно које је прво на реду, за истрагу потурица.

Драшко је, дакле, ишао у Млетке не само да донесе плату попу Шћепану него да донесе и џебану Црногорцима. Он је посланик њихов код дужда. Он је опуномоћен да, у име њих свију, затражи

муницију од Млечана. Црногорци, дакле, пре но што су почели истрагу, обратили су се за помоћ Млечићима. Његош је хтео да представи како су се Црногорци овима обраћали али их ови преварили. Он је хтео да покаже како Црна Гора у то доба није имала ни једног пријатеља међу великим силама. Једини су пријатељ могли бити Млечићи — у то доба Црна Гора није имала односа ни с каквом другом великом државом — па ни они то нису.

Кад је у народној песми нашао да је Драшко ишао у Млетке, Његош се одмах послужио тим податком из песме, али је одбацио мотивацију коју је песма дала Драшкову путовању (тј. да доноси дужду турске главе) и нашао ону која приличи истрази потурица (тј. да тражи помоћ од дужда). Узимајући податак из песме, Његош га је променио једино у циљу да представи истрагу. Створивши целу једну појаву од тога, он је збиља у њој насликао истрагу. Он је ту показао један нов вид у којем се истрага јавља и тиме доиста учинио да му појава не буде независна од главног предмета.

Ако би ко запитао зашто главари не знају да је Драшко отишао у Млетке по џебану, него мисле да је то учинио само ради плате попа Шћепана (в. шта каже сердар Вукота пред долазак Драшков), ми одговарамо да је Драшка опуномоћио можда сам владика, без знања главара. Подсећамо на оно што смо говорили да Његош неће увек изрично да каже.

4. — Појава сватова, како изгледа, има још мање везе с главним предметом него ова којој смо

сад хватали смисао, али она одговара поетској концепцији Његошевој о главном догађају.

Појава сватова, наиме, хоће ово да каже. Меша се народ с потурицама, другује с њима, пристаје уз њихове сватове, ни мало не помишља на бој с њима. Ништа га се не тиче што главари разбијају главу о истрази, главно му је да се наједе и напије: код Срба или код Турака, свеједно. Ето то је хтео Његош да наслика у овој појави. Он је раније показао како о истрази мисле владика и главари; сад је ред био да покаже и како народ мисли, и то онај најпростији, бесвесна маса, „пучина“ која је „стока једна грдна“. Да је то хтео да учини у овој појави, види се по том што су му се у њој отели најачи прекори, најљуће речи, најтеже осуде на народ: „Бранковићи, лижисахани, потрпезне кучке, безобразне обрљане курве, повукуше што грде образ црногорски“, то су изрази којима главари (а то је сам Његош) квалификују народ; сигуран знак да се Његош озбиљно наљутио на овакву индиферентност пука у онако одсудном часу.

Његош је нарочито бирао који ће део црногорског народа у тој боји представити. Сватови су с Обода, и ако тако не изгледа пошто пролазе цетињским пољем. Јер ако сватови воде младу на цетињско поље, то је зато што је младожења (младожења је Мустафић: „оно су ти свати Мустафића“), као што знамо по народној песми, са Иногора, а то је ту у северном крају цетињског поља — Бајице су под самим Иногором, — али је

млада са Обода, јер је „синовица с Обода кадије“, и сватови су Обоћани (Ријечани). То се види и по томе што су Ријечани главари најбоље обавештени о сватовима: сви други само питају, али Ријечани објашњавају. У појави сватова Чевљани (т. ј. Драшко) и Озринићи (Мићуновић) питају за сватове који су и какви су; одговара им сердар Јанко који је Ријечанин, управо ријечки сердар (он ће после извршити покољ у ријечкој нахији), а остали који говоре, говоре индиферентне ствари у овом погледу.

Сватови су дакле са Обода, а Обоћани су у то време имали најмање националне свести. Обод је био сав у рукама потурица; у њему је било средиште потурчењака, престоница њихова, право легло тога домаћег зла, и Његош је Обоћане изабрао кад је хтео да представља бесвестан, дивљи народ.

Његош је, дакле, доиста цртао народ у појави сватова и, како је то цртање улазило у његову концепцију догађаја, бар као артистичка потреба, не може се ни за ову појаву рећи да се она удаљила од главног предмета.

5. — Појава покајница налик је на прећашњу, по изгледу. У овој лепој појави, доиста, коју је, изгледа, Његош стварао само зато да покаже нарицање једне Црногорке и тиме да истакне један од оних обичаја који највише карактеришу наш народ и скоро искључиво њему припадају; коју је, чини се, уметнуо онако, ван предмета, што му је дошло срцу на вољу да тако учини, не обзирући се што се томе економија целога спева отворено

противи, — у тој појави, па се Његош ипак није удаљио од главног предмета.

Та је појава везана за прећашњу, по смислу а не само по уметничком контрасту. У прећашњој је насликан народ бесвестан: треба сад насликати народ који разуме ствари и има узвишених осећаја. Тамо народ и не мисли на истрагу: треба сад показати да он на њу мисли, да је хоће, и то нестрпљиво; да је управо љут што се она не почиње.

Јер, најпре, сестра Батрићева није само обична покајница, и њена тужаљка не говори само о њену брату*. Пажљив читалац је опазио да је о истрази реч у оном кад она завршава:

> Просте твоје љуте ране, мој Батрићу,
> ал' не прости грдни јади, куку роде:
> *е се земља сва исшурчи, Бог је клео!*
> *главари се скаменили, кам им у дом!*

Сестра Батрићева је, у том тренутку, јетка, раздражена, очајна; оно што говори, говори пред смрт, пред самоубиство, баш кад мисли да се прободе ножем; говори слободно, без увијања, не штедећи никога; и кад јој тада дође на памет оклевање

* Како сестра Батрићева помиње бедем од Травника као место где се налази Батрићева глава, не треба сматрати да је Ћоровић домамио Батрића у Травник па га ту смакнуо. Није га овај смакнуо у Травнику него у Бањанима (в. народну песму о томе, *Огледало,* п. II), а Травник је био у то доба престоница босанског везира у коју је глава Батрићева однесена, као што се и с другима чинило.

главара у часу највећих зала турских, она ће да куне, и она куне одиста; а клетва је страшна ствар, и кад се дотле дође, можете мислити колико је ова девојка огорчена што се истрага не почиње.

После, не куне у том тренутку само једна уцвељена сестра: то и *народ* куне на њена уста. Народ је представљен у њој, јер је и народ Батрићевом смрћу претрпео један ужасан губитак, доживео једну велику несрећу. Треба замислити важност догађаја, па схватити губитак који је народ с њиме претрпео. Батрић је важан човек и његова смрт важан догађај. Он је, најпре, од јаке породице, од првих у Цуцама, првих по старини и уважењу (то је породица кнеза Бајка) и првих по јачини и бројности мушких глава (само браће има седморо). А после, он је и лично велики јунак. Млад као капља, тек почео носити оружје, па већ изишао међу прве, претекао их готово. Старци не памте да су таквог јунака икада виђали. Најбољи јунаци па га високо уздижу: „онаквога сивога сокола Црногорка још рађала није“, каже сам Мићуновић, а његова реч знате колико вреди. И не уздижу га само како је био јунак, него како је био и мудар, и мио, и ваљан, и све то у толикој мери да се не зна у чем је био најбољи. Батрић је, речју, идеалан јунак, један од оних који више у легендама живе, као Роланд, као Сигфрид, од те врсте.

Кад такав јунак погине, и то од Турака, и још на превару, можете мислити колики ће удар то бити за народ, колико ће се огорчење против Ту-

рака тиме произвести. Цео народ тражиће освету Батрићеву, цела земља листом устати на Турке. Нека и има несрећника који ће и даље лизати сахане Турцима, велика већина народа дели осећаје сестре Батрићеве. Народ је скоро цео оличен у овој очајној покајници, као што је један делић његов оличен у типовима сватовским. У оба ова призора, сватовском и покајничином, Његош је хтео да представи учешће и расположење масе у великом догађају.

Налазећи за призор покајнице мотив у народној песми, Његош је тај мотив, као год и оне о Драшку и о новом везиру, преиначио само у намери да наслика истрагу. Ни мотив о Батрићевој смрти, као ни ова два, није везан за догађај Бадњега Вечера на извору где га је Његош нашао. По народној песми, породица Батрићева, кад чује за његову смрт, ни једном речју не помиње потурчењаке црногорске; по *Вијенцу*, она у највећој жалости тражи да се ови истребе. И тамо тражи освету, али само освету над убицом, и тражи је само породица; а овде је траже над свима потурчењацима и тражи је цео народ.

Његош је тиме показао да ни при стварању ове појаве није престајао мислити на сликање истраге.

6. — Појава бабе ѝзгледа такође непотребна; и та се чини да је ушла у дело само да покаже једну страну народног живота, народно веровање у вештице наиме. Али сваки ко ју је пажљиво читао,

могао је видети и њен дубљи значај, тим пре што је готово све у њој јасно представљено.

Није баба дошла само да прича како се вештице возе у кори од јајета са сребрним веслима. Није цело њено казивање само у оном што кнеза Јанка интересује. Како је Јанко пита, доиста можемо мислити да је Његош улучио прилику да представи веровања народна. Али после овога шаљивца, долази замишљени владика да каже своје примедбе, а кад владика дође, увек има нешто важно за истрагу потурица. И збиља, на један његов миг, баба промени тон и прича страшне ствари. Она није вештица него агенат скадарског везира; она не проказује тајне вештицâ него тајне везирове. Њу је послао везир, онај нови што је слао гавазе владици и коме је владика онако оштро отписао. Њу је он послао, подстакнут можда баш нарочито тим отписивањем, да помути Црногорце, да их завади толико да се међу собом покољу и да на тај начин, забављени својим унутрашњим злом, немају кад да мисле на истрагу потурица; и она је то, мало по мало, и учинила. Везир је, дакле, дознао за истрагу и почео већ своје махинације да је спречи.

Владика је, међутим, цео рад на истрази држао у тајности. Прву скупштину сазвао је на Тројице, на дан празника, на дан једног сабора народног, једне преславе црквене (Мићуновић то изрично каже за тај дан); то зато да Турцима не падне у очи скупштина, да не примете договарање, да скупљање народа припишу

празнику а не чему другом. Друга скупштина, госпоћинска, показује исту бригу владичину да одржи ствар у тајности. Скупштина је сазвата, каже се изрично, „под видом да мири неке главе“. Потурице које на скупштину долазе, одиста тако и разумеју циљ њен. Аџи Али Медовић мисли да је дошао да мири завађене Велестовце и Ћеклиће, Бајице и Алиће. Скендер-ага се чуди што је питање о „превјери“ потурица и изишло на дневни ред. Не само од Турака, владика је крио заверу и од самих Црногораца. Што главари не знају зашто Драшко иде у Млетке, то је што је владика такве ствари и од њих крио. Још више је крио од оних који му за заверу нису били нимало потребни, од игумана, на пример, и његова ђачета. Ено, игуман, на бадње вече, у тренутку кад се бој бије, ништа не зна о боју; он пита владику где су му она два Новака и Пима, телохранитељи његови, и што није дозвао својој кући Мартиновиће да га за ове празнике причувају од Турака, а не зна да су сви ови отишли да се бију, сви, како Мартиновићи тако и телохранитељи (в. последње коло); зато и јесте он онако весео, зато и пије, и наздравља, и поје уз гусле. Па ено, после, у идућој појави, на Божић, кад му ђаче каже како је чуло пушке и како мисли да се „негђе бој крвави бије,“ игуман му не верује никако: какав бој, за Бога! то пушке пуцају као и увек на Божић, па одјечу пуцњи о оно брдо које, каже, и није за што друго него само да одјекује, да понавља што чује, као папагаји, „као једна прекоморска тица.“

Владика је, дакле, непрестано крио: крио од Турака, од главара, од осталих. Али су Турци ипак прокљували заверу. Најпре, поглавари њихови, враћајући се са договора с Црногорцима, морали су увидети да овима није стало само до помирења Велестоваца и Ћеклића. А после, Мустај-кадија, који је у осталом био и на договору, морао је видети, кад је са сватима пролазио, да сакуп црногорски још једнако траје, и да ту одиста има нешто озбиљно. Турци су, дакле, прокљували ствар, и овамо онамо, ствар је дошла и до везира, и овај је већ предузео мере и показао своју шапу.

После тога, владика је морао нешто да чини. Морао је да се одлучи на непосредну акцију, да одмах почне устанак. И он се тада, одиста, коначно одлучи.

Ето то је Његош представио у призору бабе, то да се владика решава тек кад Турци дознаду за заверу, и да баш зато чини. И то је представио зато што је тако и историја утврдила (в. гл.). Његош је, дакле, на чисто пренео из историје у *Вијенац* један податак који слика можда најважнији моменат истраге. Он се, дакле, у појави бабе несумњивб држао главног предмета*.

* За последњу појаву (Мандушић и владика) не знам шта да мислим. Је ли то епилог, како сам горе рекао? Или је то слика једног чаркања, неке гериле која се још води по оној кршевитој љешанској нахији, кад је прави бој престао у нахији катунској, ријечкој, црмничкој тј. у нахијама у којима се истрага доиста збила! Је ли та герила

5.

Остају још епизоди. Појаве су, рећи ће нам се, можда потребне, али у њима има извесних епизода који су чисти умеци, потпуно независне слике.

Нису, међутим, ни епизоди такви.

У појави тројичанске скупштине, на пример, епизод кад главари на Црквинама гађају пушком, изгледа одиста цео непотребан, а међутим и у њему има ствари које се односе на истрагу потурица. Кад Радоња примети како је облак притиснуо и море, и приморје, и Босну и Херцеговину, и Арбанију и велики део Црне Горе, а само Ловћен и околина стоји обасјана сунцем; или кад Обрад примети како, посред те таме и црних облака, две муње синуше и прекрстише се, једна од Кома Ловћену и друга од Скадра Острогу — то су алузије на будуће ослобођење Црне Горе, алегорична представљања догађаја, јасна кад се узме у вид земљиште над којим се ови феномени дешавају и правци ових.

Да ли није и последњи део те појаве — оно кад главари хватају јаребице — некаква алегорија, не алегорија истраге него неког другог догађаја? Како смо напред видели, у монологу владике Данила Његош је прешао сву историју српског народа у односу према Турцима, сву од почетка до краја, тј. до

реална слика или и њу треба фигуративно узети? И иначе чудновато је што је Његош, свој тако трагични спев завршио једном у ствари комичном сликом.

времена истраге. Један је догађај изоставио, сеобу Срба под патриархом Чарнојевићем из 1690; нити га је игде доцније у спеву споменуо, као што је то с другима чинио. Догађај је, међутим, вредан спомена; поред тога што је важан, он је још и различан од других, сасвим одвојеног типа, који не улази у општу рубрику српских патња под Турцима. Патриарх Чарнојевић је, уз то, Црногорац по рођењу, из Бајица*, Његошев најближи земљак, историска личност дакле коју би он пре поменуо него коју другу. Сеоба се, најпосле, дешава негде непосредно пред истрагом, која је по Његошеву мишљењу „историческо собитије при *свршетку XVII вијека*“; ако ју је где имао поменути, Његош би је поменуо баш иза монолога владичина. Да ли он то доиста није и учинио на крају ове појаве која тим монологом почиње? Оне јаребице које се селе у друге крајеве могле би представљати Србе који се селе; оне су још ухваћене „на сјеверној страни“ Црквина. Оно: „утекле су к вама да утеку, а нијесу да их покољете“ односило би се на Аустрију, која је с њима поступала зна се како. Што је све ово Његош казао као једну врло слабу и скоро неприметну алузију, то је можда учинио с обзиром на своје односе као владара према свом моћном суседу. Ипак, цела ова наша поставка врло је смела, нема сумње, признајемо и ми сами.

Са причањем Мартиновића о Ружи Касановој, алегорије су јасније. Мартиновићи нису убили два

* *Ровинскій,* Черногорія, I, 537; и иначе.

Турчина него два потурчењака, — „те убисмо обадва Алића“, а ови су одиста потурице (в. I. гл.) — и нису их убили из шале, зарад какве шишане, него зарад једне идеје. Они не даду Ружи Касановој да одбегне за Турчина, ма да је ова, сирота, пропиштала код свога неваљалог мужа и ма да мора бежати од њега. То значи да они не даду Србима мешати се с потурицама, ма каква их невоља на то гонила. Они смртно мрзе потурице и хоће да очувају српско стадо од турских вукова. То је она иста идеја која доцније распаљује устанак. Мартиновићи овде имају ону исту улогу коју доцније у општем устанку. Како сад гоне Алиће, тако ће доцније гонити све цетињске потурчењаке. Ова њихова авантура јесте истрага потурица у малом. Овај епизод је пролог *Горског Вијенца* у којем би Мартиновићи били главни јунаци, као што је последње коло епилог њима посвећен.

Разговор Рогана и Скендер-аге кад гледају како се два петла бију, који такође изгледа излишан, може се опет алегоријом објаснити: Црногорац би волео да мањи петао надјача, потурица опет да надјача виши. Смисао алузије врло је провидан*.

И у разговору Рогана и Јанка, кад њих двојица пронађу „како смрде ове потурице“, алузија је јасна: овим кнезовима су потурице толико додијале да им чак смрде, не могу ни физички да их поднесу; то је последњи ступањ гнушања.

* Ово је приметио и Г. Решетар.

Причање снова има такође, фигуративно, везе са истрагом потурица. Обрадов сан предсказује врло јасно праву улогу Мартиновића у ослобођењу Црне Горе: они ће, зацело, у овој потурченој земљи, побости златан крст, ослободити хришћанство. Вук Мићуновић је сањао бој. Сердар Јанко је пак женио у сну Богдана*, али с булом, а то је важно: многе се потурице, у догађају Бадњега Вечера, покрстише, и овај сан на то циља. Сердар Вукота је сањао да га преци проклињу, њега и цело племе, што не зида цркву, што дакле не ради на дизању хришћанства, на уништењу неверника. Ти преци који куну сердара, то су они што су живели у доба кад није било џамија по Црној Гори, кад се хоџа није чуо у Ћеклићима: то је клетва прошлости, векова, историје. Њен је смисао онај исти који и у речима на крају првога кола: цела се историја буни што хоџа риче на равном Цетињу.

Епизод кад главари гатају у плећа има такође алегоричан смисао. Сердар Јанко прориче неку чудну срећу Мартину Бајици (јер од Мартинова је брава оно плеће у које Јанко гледа), а овај је отац оних Мартиновића које Његош кроз цео спев стално прославља: очевидна алузија на њихову улогу при ослобођењу. Кнез Роган прориче оном чијег брава плеће држи, да ће му се кућа угасити и да ће му

* Богдан ће бити Јанку одиста брат, јер једна народна песма (Вук, IV, песма VII) каже: „још два брата, два Ђурашковића", јамачно на њих циљајући.

двадесет гробова бити у породици. А то је Скендер-ага Медовић, један потурчењак дакле, један од поглавица њихових шта више, јер га знамо да је био на договору. Алузије су, и једна и друга, не могу бити јасније.

Јасна је алузија и у епизоду кад војвода Батрић, дакле најстарији Мартиновић, прича како је видео Обилића у сну.

Остали епизоди више су неки окрајци разговора (Мићуновић и ријал Осман, Иван и Вукота о игуману, итд.) или су (Брунчевић, Мандушићева љубав, поп Мићо) од оних које је, у осталом, сваком дозвољено у једној малој мери употребити, да развесели читаоце, а да та мера ништа не оштети радњу, као што је епизод гробара у *Хамлету*.

6.

Ја бих и даље ишао, и претпоставио да је и у очевидним дигресијама и умецима и иначе, ма колико то изгледало чудно, Његош ипак мислио на истрагу.

Кола су баш умеци, баш одвојени од предмета, јер описују догађаје раније од истраге, па ипак, њихов распоред казује да су ушла с обзиром на истрагу. Прво коло пева о старој држави нашој и Косову, друго о Иванбегу, треће о Станиши његову сину, четврто о инвазији Шенђеровој (тј. Сулејман-аге) и битки на Вртијељци из 1623*, пето о опсади

* Овај се догађај у ствари десио 1685. То данас знамо по испитивању Ј. Н. Томића (расправа о Бају Пивљанину). У

Новога и битке на Каменом пољу из 1687*, шесто и последње пева догађај Бадњега вечера и плете венце Мартиновићима**. Теме су све из српске и црногорске историје; распоред је њихов хронолошки. Значи, цела је наша историја представљена у колима, сви главни моменти њени од косовске пропасти до црногорског ослобођења, од 1389 до рецимо 1709. Последњи је најважнији, њему је и спев посвећен. Сви њему теже и у њега се сливају, као што се планински потоци сливају у једну велику реку. Истрага је крајња тачка црногорске историје, она је величанствено завршује, она је круна њена. Нису, дакле, кола залуду ушла у *Вијенац*. Она су зато да догађај истакну. Казујући раније догађаје, она казују да је истрага од свих ових важнија. Она су стафаж предмету спева, она му дају

Његошево време веровало се да је то било 1623; тако је владика Петар I у својој историји забележио *(Грлица,* 1835) а тако и Вук (Црна Гора, срп. издање стр. 28). Ни по данашњем датовању, у осталом, Његош се није огрешио о истину у свом хронолошком распореду кола.

* *Решетар,* коментар.

** Првобитно, у рукопису Његошеву (в. Прилоге на крају књиге) ред кола није био овакав. „У рукопису је првијех пет кола (до шестога рукопис не допире) ишло овијем редом а на истијем мјестима: прво („Бог се драги"), четврто („Три сердара"), пето („Нови граде"), треће („Љута клетва"), друго („Чашу меда"), па су тек доцније написани повише њих бројеви 1 до 5, и то баш онијем редом којим су пак кола наштампана у првом издању" *(Решетар,* увод издању од 1912, стр. LXII).

рељеф и карактеристику као што то пејзаж портрету чини кад се уз њега у дно слике стави*.

Ма колико парадоксално изгледало, и посвета, која је пред спевом представља неки стафаж спеву. Истрага је прво ослобођење српско; логично је, према досадашњем, да том ослобођењу треба ставити и све друге борбе српске за слободу као стафаж. Његош је то и учинио. Поменуо је, на разним местима а у том циљу, и Обилића (прво коло, и иначе); затим, оне позније борце и јунаке: старину Новака, Комнена барјактара, Баја Пивљанина, Лима знатног харамбашу итд. (појава сватова); најпосле, оне који су баш за време истраге били и борили се, али на другој страни: Стојана Јанковића, Илију Смиљанића (крај божићње појаве). Које још није поменуо па да му ослобођење српско буде потпуно изражено? На чија дела још није указао па да дâ целокупан стафаж црногорском ослобођењу? На дела оних који су живели тек после владике

* У истом систему с колима стоји и писмо владичино везиру. У том се писму нарочито истиче опсада Беча, дакле догађај из 1683. Зато оно и стоји између четвртог кола које пева догађаје из 1623 (тако је бар Његош мислио) и петога које пева оне из 1687. Тако, можда, и појање Вука Љешевоступца, које стоји иза петога кола. Пето коло пева 1687 годину, а догађај који Вук пева био је, ако је веровати (Лавров, 315, без назначења извора), 1688 године. Г. Решетар је приметио да је тај догађај о којем Љешевоступац пође, Његош опевао у *Свободијади* (VIII песма) и *Шћепану малом* (коло), и то као догађај који се десио после смрти владике Данила.

Данила, а који су највећи део српске земље, данашњу Србију ослободили. И њих је Његош имао да помене, а није могао то у спеву да учини. И он је онда ван оквира свога спева, у посвети наиме, нашао места за ослободиоце Србије. И посвета се, дакле, слаже са спевом, и она на известан начин доприноси сликању главног предмета.

Није без значаја запазити и какав је декор давао Његош појединим сценама, какво је доба дана свакој од њих одређивао као време у којем се дешава. Прва је сцена у „глухо доба ноћи"; остале су ноћу, али је ноћ ведра или се тек хвата сумрак („ноћ је мјесечна" „смркло се, излази мјесец") или дању; што ближе крају спева, све се чешће у зору сцена дешава („зора, је буде се и дижу" „зора је, дижу се, припашују оружје"); последње две су у зору, али у оно рано зимско јутро, у оно свечано божићње, или оно најмлађе којим почиње ново лето. Па зар и то, и ако је ситница и скоро неурачунљива, није знак по којем можемо познати намере песникове и тежњу његова спева? Зар и то не указује на догађај: — најпре тама, несрећа, пропаст, стање замршено, без излаза; — после, све више светлости, све бистрија ситуација, све повољније прилике; — најпосле, зора, нађен излаз, раскрчено место, чистина свуда, нов живот, слобода?

7.

Али при свем том у *Вијенцу* се јасно види тежња песникова да, поред предмета, слика нарави

и обичаје црногорске. То је и природно. Његош је хтео да начини од овога свог спева један национални спев.

Он је начинио у *Вијенцу* једну синтезу народних песама из Данилова времена. Опевао је у колима и неколико момената из раније историје црногорске; како је неке од ових и народна песма опевала*, то можемо рећи да је Његош и догађаје раније од Данилова доба обухватио својом синтезом народне поезије. Опевао је на разним местима и јуначке подвиге осталих јунака српских ван Црне Горе (Лимо, Комнен, Новак, Смиљанић; Карађорђе) и тиме опоменуо на ускочке песме наше и „пјесме јуначке новијих времена", које те исте јунаке певају. На два три места а нарочито у првом колу, прославио је и Обилића, и друге косовске јунаке, и тиме указао на „пјесме јуначке најстарије": и њих дакле придржао једном руком, обухватио заједно с осталима. Он је тиме учинио свој спев одсудно националним: овако обимна синтеза то потврђује очевидно.

Али је Његош употребио и све друго да свој спев што више националише, Он је, као што је врло познато, узео и метар народних

* Друго и треће коло певају о Ивану Црнојевићу и његовим синовима. У *Огледалу српском* има једна песма (п. I): *Синови Иванбегови* која те исте јунаке пева, и нарочито оно турчење Станишино и битку на Љешкопољу које ствари и чине управо садржину трећег кола. То је још једна сличност *Вијенца* и народних песама.

песама, онај скроз национални трохејски десетерац, и њиме писао *Вијенац*. Он је узео и говор народни, не језик само него баш говор, прави народни говор, онај нарочити начин којим се људи из народа изражавају, ону честу употребу пословица, оне алузије на популарне басне и приповетке; речју, дао онај специфични народни колорит у дикцији. У *Вијенцу* има пуно пословица и народних изрека, то је свакоме познато; у њему је пуно стихова који су само прекројене пословице. У њему је и пуно алузија на басне и приповетке народне, реминисценција из њих, места која су управо збијене приповетке из народа*. Тих места која су прекројене

* В. за све *Лавров*, 329 и даље; *Решетар* коментар стихова 434, 814, 1158 и др. У допуну списка навешћемо и ова места. Тако оно: „утекле су (јаребице) к вама да утеку а нијесу да их покољете“ (*Вијенац*, ст. 196, 7) опомиње на ону басну (*Врчевић*, Басне, 59: Ждралови и орлови) како су ждралови прелетали преко Херцеговине а гледали их благајски орлови, па млађи хтели да их побију али најстарији орао не даде: „не долијећу ждралови, каже, у нашу земљу свакога прољећа да их ми у нашој кући убијамо, него да се од смрти куртаришу.“ Стихови: „кад ме жена пита ће сам био, казаћу јој да сам сô сијао“ (*Вијенац*, ст. 811, 2), указују на ону приповетку (*Врчевић*, Подругачице, 94: Сијали ситну со да роди крупна) како некакви сељани узеше сејати ситну со да роди крупна, јер их, каже, приморци варају продајући им само ситну со, а кад им со није изникла, окривише опет приморце што су им дали старог семена. Стихови: „оградили негђе воденицу ће нити је сплаке ни потока: кад пригради, спази се за воду“ (*Вијенац*, ст. 831, 3), очевидна су реминисценција на ону подругачицу (*Врчевић*, Подругачице, 107: Градили

пословице или збијене приповетке, има толико да би се могло рећи да је Његош правио не само синтезу песама него и синтезу пословица и приповедака народних.

Али да један спев буде одиста националан, да одиста представља народ, да буде оно што се каже „огледалò народне душе," потребно је да у њему буде и сликање нарави и обичаја народних.

Његош је, доиста, неке сцене свог спева навлаш тако обрадио како би оне, поред сликања истраге могле и народ сликати. Од свију могућих начина којима је могао, код појединих сцена, изразити своју идеју о истрази и ову представити, он је узео баш онај којим ће моћи и обичаје изнети у исти мах. Као год што је многе мотиве које је узео, прекројио тако да му истрагу сликају, тако

воденицу а воде није) како се неки сељани договорили да саграде воденицу, донели клака и камења, наручили жрвње, погодили мајстора, и свршили већ посао; кнез сеоски већ донео своје жито да га самеље: „хајте, дјецо, у име божје, пуштајте јажу", — кад у јажи ни капи воде: „браћо, каже кнез, ја вам се ништа за воду спазивао нијесам." Стихови: „тијесна су врата уљанику, за међеда скована сјекира" (*Вијенац*, ст. 1163, 4) алузија су на басну (*Врчевић*, Басне, 49: Пчеле и медвед) како је медвед, пред зиму, ушао у уљаник и стао завиривати у сваку кошницу, а чеде му рекле: „ми смо мале, али нас је мноштво; кад те свака пецне, нећеш знати врата уљанику а на вратима ће те чекат справна иза уши сјекира домаћинова" (в. још ст. 768: „ал' сјекиру чекај међу ушц"). Итд.

је многе сцене које су истрагу сликале, дотерао тако да му и обичаје представе.

Драшкову појаву, на пример, тако је дотерао. Он ју је друкчије могао израдити да није на сликање Црногораца мислио. Могао је начинити један прост диалог између Драшка и владике, у којој би онај саопштио овоме резултат свога посланства у Млецима, јер то је оно што је важно у сцени с Драшком. Али Његош улепша ту сцену и увећа је многим питањима и одговорима који немају никакве везе с Драшковом мисијом; зато и начини да Драшко прича главарима а не владици: главари су беспослени а наивни и радознали, а владика је пун посла и мисли. Његош унесе у причање све што је Драшко по Млецима видео, пребијајући се цео дан од тамница до позоришта, као Кањош Македоновић од тројице до четрдесетине. И све то само за то да наслика Црногорца у великој вароши, да покаже нарави и мишљења народна.

У епизоду гатања, оно алегорично предсказивање слободе црногорске и пропасти потурица које је ту изнесено, могло се представити и причањем снова, како је то Његош већ и учинио на другим местима, али је овде песник хтео да покаже и празноверице народне, и зато појави онакав облик дао.

Песму *Чево равно*, коју Вук Љешевоступац пева, могло је и коло испевати, али је Његош хтео да му има ко у *Вијенцу* уз гусле појати јуначке песме (што игуман поје, није песма јуначка), да може у слици изнети овај специфично српски обичај („ђе

се гусле у кућу не чују, ту је мртва и кућа и људи").

Појава покајнице је врло леп пример за ово. Требало је изнети убиство Батрића, али се то могло на сто начина учинити. Могао је нпр. један брат Батрићев изаћи да нам то убиство саопшти, да то јави главарима, просто, као вест: бар је Батрић имао браће, седморо још, и Његош је могао извести Радула, или кога хоће другога, да нам то каже. Али је Његош хтео да узгред и један обичај покаже, хтео нарицање да имитује, и зато целу сцену у нарицању извео, у том облику саопштио све што је требало саопштити. Зато није хтео брата Батрићева да изведе него сестру његову; није пустио момка да иде на „покајање" јер момци то ређе чине, и горе, суровије*, него узео жену, покајницу, и то сестру, јер овима то боље доликује и код њих то иде поетичније, лепше, нежније. Батрић нема сестре, по народној песми, него му је њу сам Његош дао и само у том циљу. Његош је очевидно хтео да у овој сцени представи једну оригиналност црногорског живота, један чист црногорски обичај, и рачунао је с правом да му то треба учинити кад му се тако згодна прилика за то

* „Кад из другијех мјеста иду мушкарци на покајање, они се поређају један за другијем заметнувши пушке наопако, а једнога између себе изберу те нариче и јауче иза гласа; кад се прикуче близу гроба или куће покојникове, онда потрче сви без реда и зајаучу у глас сви како који може." *Вук* (Живот и обичаји), стр. 155.

дала. Исто као Мериме у *Коломби,* у причи чија се радња дешава на Корсици: кад је већ о тој земљи реч, дај да изиђе и једна *voceratrice*, да се откука и једна *ballata* корсиканска.

Тако је исто Његош дотерао и појаву бабе. Баба је агенат новога везира, и само зато излази да покаже тајне смутње овога. Његош је могао ма каква обичног Црногорца да узме за ту улогу агента, али је он баш хтео бабу-вештицу или назови-вештицу; хтео да прикаже цело народно веровање у вештице, и зато на онај начин извео сцену. Све, наравно, врло лепо мотивисао, уз то.

Тако је, најпосле, Његош обрадио и појаву на бадње вече. У њој је, то знамо, хтео да изведе онај контраст веселости на дому и покоља на пољу, баш на сам дан догађаја. Али како се на тај дан врше на дому многи народни обичаји, Његошу је било згодно да и те обичаје наслика и зато је до оне пуноће развио појаву.

Сем тога, а у приликама кад није могао сцену тако удесити, Његош је у њу уносио по који епизод којим би насликао још који обичај, дао још коју црту из живота. Тако је, на пример, унео, у сцену тројичанске скупштине, оно кад главари гађају пушкама; осећао је потребу да наслика Црногорце кад гађају у нишан, да живо и у слици представи оно што Мићуновић само помене како се, увек о Тројицама, „врсни момци купе стријељањем да се надмашују". Тако је, даље, у појаву сватова унео ону песму: *Не илач', мајко, дилбер Фатиму;* кад

је већ предузео да изнесе мухамеданце како певају, дај да начини и једну песму у њину духу (јер ово је очевидна имитација мухамеданских женских песама), али је и то све лепо мотивисано зашто је као та песма унесена*. Тако је, најпосле, у појаву бабе унео класичну фигуру попа Мића. Требало је да неко доведе оних три четири стотине Цуца и Његош је употребио баш Мића зато, улучио прилику да једног попа црногорског представи. И тако, можда, даље.

Све ово показује да је Његош имао две тежње у *Вијенцу*. Хтео је и да слика догађај, и да слика народ; и постигао је и једно и друго. Прво му је од овога двога било главно, наравна ствар. Ипак, да ли је и једно и друго имао на уму пре но што је почео писати, или је прво имао одмах с почетка а друго му се јавило у току рада, то не знамо: али што знамо и што можемо поуздано рећи, и то као коначну реч по овом питању, то је да је Његош показао тиме две концепције о садржини и циљу свога спева.

Али кад смо већ у овој глави истицали колико је сликање народних обичаја учинило Његошев спев националним, ми не можемо да, поводом тога, не вежемо ову главу за прву у којој смо такође дотицали овај национални карактер спева.

* Мустај-кадија „моли момчад да не поју онаке пјесне покрај сакупа црногорскога, да не буде од главарах коме што жао, него нека поју сватовске пјесне.“

Старија поетска генерација хтела је да створи националну епопеју, и налазила је да су за њу два услова била потребна: први је да предмет буде великог националног значаја, и други да обрада његова почива на синтези народних песама; Његош је у *Вијенцу* оба та услова испунио (в. гл. I). Трећи је услов такође био потребан, или је бар поменута генерација песничка много на потребу његову полагала, а тај је да у народној епопеји буду насликани сви народни обичаји. Сам Бранко, који је био најбољи представник те генерације и који је о епопеји (он ју је звао *епос*) најчистији појам имао, говорио је: „српски епос треба да буде онаки као што је грчки, да у њему буду уплетени сви наши обичаји". Његош је у *Вијенцу* и тај трећи услов испунио.

8.

Композиција.

Композиција у *Вијенцу* јасна је после овога. Она је добра у детаљима. Више пута Његош је контрасте лепо један уз други стављао. Појаву покајница је одмах иза појаве сватова метнуо; одавна је лепо примећено како: „иза веселијех сватова ето тужнијех покајница*." Контраст је и у песмама сватовским. Турци певају своје јунаке а Срби своје, али јунаци једних одговарају јунацима других: тамо Гергелез, Илдерим, Алија и Тале, а овамо Марко,

* *Решетар.*

Милош, Комнен и Новак. Контраст је и у појави на бадње вече: „док се на пољу бој бије, на дому се весело проводи бадње вече," рекли смо раније. Његош је и кола лепо распоредио, не по контрасту него правилно и симетрично уопште; и ту се види композиција Његошева.

Али композиција у целини далеко је од тога. Његош ју је покварио уносећи сликање обичаја. Да је остао само на излагању догађаја, била би добра. Овако, са тако рећи *две* концепције и *две* тежње, које су му — и то можемо рећи — обе биле драге и између којих је неодлучно оклевао и за обема се поводио, он је композицију упропастио. Сцене су нарасле несразмерно и проширile се уплетањем излишних епизода до недопуштених граница, дигресије су преплавиле дело, споредности заклониле оно што је главно, екскурсије од предмета сакриле предмет који ни иначе није био увек Бог зна како истакнут, и цела ствар испала тако да се оно што је најглавније у њој, често врло слабо види. Двострукост концепције можда је највише учинила да композиција пропадне, и композиција одиста не ваља.

Ми рекосмо најтежу реч. Ми бисмо се, држим, и сувише огрешили о високи појам који о критици имамо, кад бисмо и за тренутак покушали да ствар на силу улепшамо. Треба увек искрено рећи, за великог као и за малог нашег песника: то је једини пут којим критика може показати да воли и поштује нашу књижевност. Сент-Бев је једанпут

поредио критику с клиником, „којој, каже, ни здрави не могу свакад измаћи.“ А на клиници нема милости; лекари се ни најмање не устручавају пред болесником, ма ко он био.

За утеху пак нама свима који волимо Његоша, додајмо још да су се и други велики песници грешили катkада о композицију. Класичан пример за то: Шекспир са *Млетачким трговцем*.

III. — РАДЊА.

1.

Кад смо у прошлој глави видели какав је предмет песник хтео да представи, погледајмо сад и какву је радњу, какву интригу унео у спев да то учини. Његово је било да представи истрагу потурица: је ли радња којом је он то представио, пуна, развијена, заплетена, интересантна, онаква као у драми или роману; или ту никакве радње и нема, него место ње само слике које некако само уопште догађај представљају?

То нам је лако видети. То смо ми, управо рећи, већ упола видели. Трагајући за предметом, ми смо скоро и радњу познали; с тога можемо сад ствар укратко прећи.

Радња *Вијенца* има да представи начин којим је извршена истрага потурица. Према оном како ју је Његош замислио, — тј. да је главари желе а владика је нерешљив — истрага чека само на ак-

цију владичину. Кад се владика реши на њу, она ће почети. Владика је најглавнији чинилац; од његове одлуке зависи све. Треба, дакле, да цео спев владичину акцију износи, да свака појава црта по једну мену владичина расположења, све већег према истрази, док се он најпосле на њу коначно не одлучи.

Тако, међутим, није у *Вијенцу* учињено. Пре свега, има појава и епизода које само народ сликају (сватови, покајнице), дакле нешто што је сасвим независно од владичине акције*; има оних које алегорично представљају сам догађај (снови, гатања) и тиме се потпуно издвајају из самог система радње; има још сваковрсних дигресија (поп Мићо) које с радњом немају никакве везе, јер је немају чак ни с предметом: и све те појаве и епизоди излазе ван оквира праве радње. Они хватају добар део спева, значи да је добар део за радњу у ствари пропао; само у једном делу, дакле, радња је нашла места.

У том пак делу радња такође није пуна. Владика, најпре, увиђа потребу устанка (тројичанска скупштина); затим, хоће, пре но што би устанак

* Истина, Његош је, изгледа, и народ убрајао у чиниоце истраге, али то само изгледа: народ у *Вијенцу* ни у колико не утиче на владичину одлуку, дакле не улази у радњу спева. Није ни потребно било да народ то чини. Народ се могао састојати из самих чанколиза (сватови), или из оних који ће да се убију из очајања што истрага не почиње (покајнице), владика би ипак кренуо истрагу.

кренуо, да се обавести од кнезова о могућим последицама његовим (појава с кнезом Радом); даље, хоће да чује потурице и њихово мишљење, па тек онда да се реши (договор с потурицама); после, кад је већ видео да од договора нема ништа, он је готов да кида с Турцима, и он нам то и каже (појава везирових гласника); и онда, шаље посланика да тражи помоћ од Млетака (Драшкова појава); још̀те, како је цела његова одлука била само у начелу а извршењу није био означен рок, он се, поводом једног догађаја, одлучи да одмах почне устанак (појава бабе); најпосле, заклиње главаре свечано да ће поћи у бој тако им Бог помогао (појава заклетве). Иза тога долазе појаве које су последица његове одлуке, и које сликају стање после ње (појава игумана; појаве на бадње вече, Божић и ново лето). Ни у овом делу, дакле, нема интриге на какву смо се ми у роману и драми навикли; нема никакве јаче историје, љубавне или које друге која би опомињала на садржину романа или драма, и владика не ради оно што би радио као главно лице у роману и драми. У оним пак појавама које смо најпре прешли, тога још мање има.

То све значи да је радња *Вијенца* једним делом заустављена и одсутна, а другим да је слаба, оскудна, скоро празна, готово никаква. Загледајмо сад не колико је радња пуна него и колико је добро састављена. И немојмо, при томе, Његошу ништа кроз прсте гледати; не устручавајмо се и даље задржати наше строже мерило; пооштримо,

шта више, наше захтеве, и ако би их можда требало ублажити, пошто сад у детаље улазимо и почињемо ствари на ситно цепкати. Тако великим песницима као што је Његош, не треба ништа опраштати.

Је ли ипак и то мало радње у *Вијенцу* увек добро замишљено? Је ли цела владичина акција лепо мотивисана и оправдана?

Не изгледа — ако је тј. наше тумачење појава у *Вијенцу*, па следствено и владичине радње, тачно. Владика на госпођинској скупштини пита кнезове о расположењу братстава према намишљеном делу. Нећу да питам како владика није могао бити о томе сâм тачно обавештен, али зар је морао ствар онако не знати како по појави изгледа, кад то сви главари знају и сами погађају? Зар није могао, и он као и остали, сâм да погоди, па да га кнез Раде не дочека онако сурово? Одиста тај његов поступак не чини се до краја разумљив. Тако ни онај други, кад зове потурице на договор. Јер владика у ствари зове потурице да их склони на *покрштење*, да их наговори да приме *хришћанску* веру; да обрлати на то *њих* који су, две стотине година, расли и рађали се у мухамеданској вери, и који ону другу, хришћанску веру, презиру, сматрају за нижу, за веру робова, раје! То владика мисли да их обрлати; он, па се томе нада! Још му лепо каже сердар Јанко да ће то залуду чинити: „што се, каже, црним задоји ђаволом, обешта се њему до вијека.“ Ни трећи поступак владичин није јако оправдан:

што се обраћа Млецима за помоћ. Владика је могао унапред знати да му Млеци (какви Млеци!) неће хтети ни у чему помоћи, и није имао разлога да на њихов одговор чека да би кренуо устанак. Ни по историји он на то није чекао, као што није ни с потурицама преговарао. Најпосле, ни оно није вешто измишљено што се владика одлучује на акцију тек кад се завера прокљуви (појава бабе). Какав је то завереник који, да би ушао у акцију, чека да му најпре непријатељ план његов сазна!

Владичина акција, дакле, није до ситница оправдана, није до краја логична. Што значи да ни сама радња *Вијенца* није увек лепо замишљена и изведена.

2.

Има једна стара тема на коју се увек падне чим се о овом спеву говори, наиме: је ли *Горски Вијенац* драма? боље рећи: је ли радња у њему драматична?

На ту тему ми смо већ у ствари одговорили Јер кад је радња *Вијенца* овако празна и ништавна, она није ни драматична. Његош је, кажу, сам то увиђао и рекао једанпут. Рекао узгред М. Бану кад је овај 1849 по једној дипломатској мисији кнеза од Србије на Цетиње долазио; бар тако Бан каже. Ово су као те речи Његошеве: „мени се може пребацити да *Горски Вијенац* није права драма; да владика Данило, главно лице у дјелу, непрекидно умује а никако не дјела, и да њиме замишљено дјело успјева

прије благодареħи случају него његову труду*.“ И сви су критичари тако исто мислили. Вуловић је рекао: „нико неће рећи, ко зна шта је драма, да је *Горски Вијенац* драма“, и то је готово све што је о овој ствари рекао. Други такође нису више рекли. Ја, међутим, држим да није право овако важно питање прећи са реч две само. Ја сам пријатељ подробнијих објашњења и радо бих се на овом питању који тренутак зауставио.

Јасно је да радња у једној драми треба да буде пуна, јака, непрекидна кроз цело дело; да се везује за сваку појаву и у свакој помиче у напред; да је усредсређена у драмском јунаку; да из деловања овога проистиче сваки њен део; да је све у њој овим деловањем снажно мотивисано. Како је још стари Волтер рекао: „Све треба да је радња у једној трагедији. Свака појава треба да служи да заплете или расплете интригу, сваки говор треба да је припрема или сметња.“ За историску драму, која уз то има и историске догађаје да изнесе, важи то исто. Зато се обично унесе у њу понека љубавна историја, каква приватна авантура која се удеси тако да баш она проузрокује и рађа историски догађај. Кад је потребно драматисати какав народни устанак (узимам случај исти који је у *Вијенцу*), устанак се увек представи као резултат једног при-

* Ово наводим по Лаврову, 345, преводећи, а не по оригиналу Банову (Преодница, бр. 7. Подаци о П. П. Њ. од М. Б.), који нисам имао у рукама.

ватног доживљаја самога главнога јунака. „Од Корнеља и Расина, каже један француски критичар, свака историска драма своди се на једну обичну интригу из романа уплетену у причања историска.“ То што он каже није правило само у земљи Корнеља и Расина, него и у свакој другој где се историске драме пишу. Често је још та измишљена интрига тако развијена да се историска причања губе запостављена и забачена, своде на улогу премалену на једно ништа управо. „Шта је историја?“ говорио је Дима отац. „То је клин о који вешам слике.“

Да овакву радњу има, *Вијенац* би ваљало да буде скроз друкчији него што је. Требало је одиста да владика не умује онолико него да више дела; да се почето дело не развија случајем него његовим властитим трудом. Требало је још да се једна заплетенија интрига веже за владичину личност, и да се из те интриге и владичине акције развије историски догађај.

Кад је већ замислио ствар тако да владика неће устанак док га сви остали желе, Његош је могао пустити да догађаји у спеву тако теку како би владику у све веће неприлике доводили што он даље остаје неодлучан; све више га тиме подстицали на акцију, док га најпосле један јачи удар не би одсудно преобратио и натерао да једном за свагда прекине с потурицама. У *Пери Сегединцу,* Пера у први мах неће да устаје на ћесара док други хоће (исто као и наш владика), али се за то време развија читав један приватни роман, једна јача ин-

трига која најпосле захвати и Перу и примора га да мачем нападне на свога несуђеног зета и да га убије —; тек после тога, управо због тога, Пера се одлучи да војује против ћесара. Његош је могао, тако исто као Л. Костић, измислити нешто слично за владику као онај за Перу, и створити један лични мотив за владичину одлуку, један лични интерес који ће изазвати потребни душевни прелом у њему.

Можда чак није морао ни измислити, него само употребити један готов мотив који му је пружала песма и историја. Знамо, наиме, кад је владика Данило једанпут, непосредно пред истрагу потурица, ишао у Зету да освешта једну цркву, да су га Турци на веру ухватили, везали му руке наопако, одвели у Подгорицу и хтели на колац да га набију, па га једва после народ откупио и ослободио. Да је овај мотив експлоатисао, Његош је могао развити радњу налик на оно како је то Костић учинио. Могао је пустити, док владика с почетка наивно верује у помирљивост Турака, да се са турске стране развија једна завера а с црногорске да јача незадовољство противу њега; да овај, због тога, и сам све више стане нагињати устанку; кад га Турци заробе, да се потпуно освести и види заблуду своју, и кад га пусте, да и сам тражи коначно истребљење потурица. По народној песми, тако и јесте било, и владичино ропство је тамо прави повод устанку. Његош је тако исто могао замислити; и да је то учинио, радња би била развијена, ситуације би представљале једну душевну борбу, владика би био

драмски јунак, и цела би ствар испала одсудно драматична.

Није Његош морао само на владику као на драмског јунака помишљати; могао је овога и у другом којем лицу наћи, међу Мартиновићима, на пример. Они имају ону авантуру са Ружом Касановом, која би се врло згодно дала употребити за драмску мотивацију догађаја, и ако би дала сасвим други карактер *Вијенцу*. Они, наиме, убијају онога Алића који је одвео Ружу. Алића, међутим, остало је још доста, и да је само један позвао на освету, све би им се потурице одмах придружиле, и устанак је могао да плане отуда. Истрага се, дакле, могла мотивисати овом авантуром, која пружа много грађе за оригиналну драму. Ја нећу да претпоставим да је један од Мартиновића заљубљен у Ружу, него баш да се држим само онога што је сам Његош дао као податак, и верујем да би се могла лепа драма створити и од тога.

Представите себи једну жену младу, лепу, добру, сасвим на свом месту, једну Ружу која је права ружа, али удату за човека врло зла и опака, за Касана који је „брука неваљала“. Та жена, сирота, види да не може с њим дуже да живи; дошло јој је да бега у свет, по што по то, ма и Турцима у руке пала. Нађе се одједанпут један Алић, млад, леп, од добре породице, заљубљен у њу, и она онда, ма да је он Турчин, — из невоље а можда и из љубави (јер ко зна? „ћуд је женска смијешна работа“), — утекне с њим. Сад долазе Мартиновићи, којих се

та ствар, лично, ни најмање не тиче, али који из принципа не даду, никако и нипошто не даду, да Српкиња иде у Турке, и потрче за њом, стигну је и убију. Убију је! а „у Црној Гори највећа је срамота и најгоре злочинство убити жену*;“ и још *такву* жену! Представите себи јасно ту целу историју, изведите је у памети до краја, развите сваки од ових мотива до пуне радње и јаке ситуације, замислите све осећаје и душевне борбе ових лица онакве какве би морале бити, уобразите све у форми и важности сцена и чинова, па ћете угледати једну крепку и свежу драму. Оно н.пр. замислите шта Ружа осећа у Касановој кући; оно, даље, кад се Турчин прикрада и кад „нешто међу собом главе“; кад Мартиновићи све то гледају и договарају се; катастрофу после и освету Алића (оригинални мотиви крвне освете); свршетак, најпосле, кад Мартиновићи иду оборене главе од срамоте што су убили жену а свет се уклања пред њима (као пред Станојлом у *Кумовој клетви* Веселиновића), све док не покају грех ослобођавајући земљу од потурица.

Камо срећа (ако смемо тако да кажемо) да је Његош тако некако замислио радњу свога спева; да је то од прилике узео за основ овоме, а владичину акцију пустио да само обавија и заокружује овакву драмску слику! Тиме би створио драму у којој интрига није само зато да случајно изазива

* *Решетар.*

историске догађаје, него и зато да их алегорично представи, да им као символ служи.

Његош је могао наћи драмске мотивације устанку и у Батрићевој смрти. Кад Батрића убију, и сестра му се убије од жалости. Она је могла тиме изазвати прави устанак. Могао је неки њен брат, или и сам њен „ђед" Бајко који то све својим очима гледа, позвати народ на оружје и за час запалити устанак. Нек се владика размишља, буна је могла планути сама, овако, спонтано, неочекивано. У Шилерову *Виљему Телу,* док Тел још и не помишља на какву акцију, Мелхталов син, чим чује да су му ослепели оца, одмах хоће устанак, одмах склапа савез са Фирстом и Штауфахером и заказује онај састанак на Ритли који је у ствари сам устанак и једна од најважнијих ствари у драми. Његош је могао убиство Батрићево тако исто да експлоатише као Шилер слепило старог Мелхтала, и да пусти да радња, тиме изазвана, нарасте до исте важности до које је Шилер своју догонио; нити би тиме променио основни карактер свога дела, бар не много.

Његош је могао наћи драму и у Мандушићевој љубави, мислим; с неким јачим изменама, у осталом. Претпоставимо да Мандушић није заљубљен у Милоњића снаху него у неку Мустафићеву девојку, у кћер којег потурчењака. Он би ипак пристао с владиком да убија потурчењаке. Нека нпр. он убије оца девојчина. То би могао бити извор једној врло лепој драми љубави и дужности, сценама Корнељева даха, онаквим какве су у *Сиду.*

Појаву бабе Његош је тако исто могао драмски експлоатисати. Баба је издајник, агенат везиров, и главари кад је ухвате ухватили су одједаред онога који квари њихову намишљену заверу, или који им уопште ради о глави. Замислите да они до те појаве нису хтели дизати устанак, или да су и хтели али још нерешљиво и слабо, и с колебањем; кад у тој појави одједном открију везирове смутње и планове, они би онога часа склопили заверу чврсто и дигли буну. Пуно је позоришних комада у којима се на први глас о издаји одлучи буна и акција*.

Међутим, *Вијенац*, у овом погледу, врло је далеко од тога да на драму личи. Његош не само што није драмску радњу дао него и (намерно или не, зато што није хтео или што није умео) све отклонио што је њу могло произвести. Ове исте мотиве које смо ми себи допустили да развијемо до важности једне драмске интриге, Његош је оставио без икаквих последица по радњу дела. Ропство владичино сасвим је избацио из сфере оних догађаја који на истрагу утичу, и претпоставио да је оно било на читаву годину дана раније од прве појаве у *Вијенцу*. „Час проклињем *лански* по сто путах у који ме Турци не смакоше“, каже владика сам за то ропство. Аферу Мартиновића и Руже Касанове није чак ни призором представио него само у једно причање унео; и после, оставио и то

* Пор. опис појаве бабе у гл. IV. од. 3.

без дејства по радњу. Ни један од Алића не чини тога ради никаква квара Мартиновићима, нити простом макне да освети брата. И не сећа се тога, него оставља само Аџи-Али-Медовићу кадији да се једанпут тога опомене*. Мотив о смрти Батрићевој Његош је такође оставио бесплодним: нити се браћа свете, нити ђед Бајко речи о томе каже, као да Батрићу нико од ових није никакав род. Тако и мотив о Мандушићевој љубави и онај о бабиној издаји. Све те мотиве Његош је одмах упустио, и ако је био близу да их разради. Он изради ствар донекле, некад је дотера и до праве драмске ситуације (појава сестре Батрићеве), али пусти да пропадне без циља и без утицаја. Дâ грађу за драму, али је одмах забаци.

Он још и оне елементарније ствари без којих се не може извести једна радња, драматична или недраматична, остави неупотребљене. Ни оне основне моторе који крећу људску душу (љубав, крвно сродство, и др.) а на којима сваки песник заснива и гради интригу, он не пусти у акцију. Залуду су Алићи браћа ономе Мују; залуду кнез Бајко ђед покајници; залуду Касан муж Ружин; залуду Мандушић заљубљен у Милоњића снаху: нити се, код Његоша, брат залаже за брата, нити дед за

* „Него хајте, од земље главари,
„Међу собом да начин видимо
„И смиримо двије породице . . .
„Па *Бајице* и братство *Алиће*."
(Стр. 723—727). Бајице су Мартиновићи.

унуку, нити муж за жену, нити момак за „злато своје". Све оно на чем ваља да почива интрига, Његош је изоставио просто. Целу ону машину, сложену, јаку, гломазну, којом песници крећу све пружине у својим драмама, Његош је гурнуо у један ћошак да стоји прашњава и зарђала.

Онда се, наравно, десило то да *Горски Вијенац* остане без драмске радње и уопште без икакве праве радње.

Зато је, у осталом, Његош у неколико и кажњен. Прошло је седамдесет и пет година како је *Вијенац* написан а свега је једанпут двапут, и то у нарочитим приликама*, био представљан. Потребно би, међутим, било да се *Горски Вијенац* представља; потребно ради његова разумевања и значаја. Сасвим би нам он друкчији изгледао да га на позорници гледамо. Пуно је ствари које нам се при читању омичу неопажене а које у ствари чине праву боју његову. При читању, ми видимо призоре у главном али не потпунце; њихов потпуни рељеф, живост оцртане ситуације, праве димензије сцена нису ствари које нам се јасно указују**. При чи-

* Поводом прославе Његошеве, о педесетогодишњици његове смрти 1901, било је представâ *Горског Вијенца* по неким местима наше земље (Нови Сад, Мостар).

** Ево једне од димензија које при читању не видимо: колика је, наиме, маса народа у појединим призорима. На госпоћинској скупштини има стотина Црногораца и Турака на сцени (в. ст. 719, 720); на тројичанској још више јер само момчади има пет стотина („видиш ове пет стотине момчади"

тању, даље, ми пазимо само на лепоту стиха: који од јунака те стихове говори, нас се не тиче, а сасвим би нам друкчије карактери изгледали да и то видимо. При читању, најпосле, ми не видимо ни декор сцена, а декор је овде, видели смо, често карактеристичан. У нашој читалачкој имагинацији, слика *Вијенца* једе се и крњи, рељеф се његов деколорише и бледи, контуре његове ишчезавају, физиономија губи сјај и израз, димензије се сужавају, величина његова смањује. Свега тога, међутим, не би било да се *Вијенац* представља. На представи, ситуације увек постају живље, декор је непрестано пред очима, карактере може публика сваки понаособ да прати. На представи би *Вијенац* повратио своју првобитну слику и синуо у пуној светлости*,

каже Мићуновић, ст. 111); кад поп Мићо доводи оне Цуце има их три до четири стотине (проза после ст. 2044), а кад Мартиновићи долазе као победници има пет шест стотина Црногораца с њима (проза после 2582). Према овом треба замислити и остале појаве. У појави покајница нпр. јамачно је све женскиње из породице (само „снахах" седам) и много из околине (такав је обичај). У сцени сватова је доста Ријечана (најугледнији Турчин с Обода удаје своју рођаку) и многи су и уз пут пристали. „Има их около сто и десет", каже се изрично (проза пред ст. 1755).

* Кад би се хтео представљати *Вијенац*, тешко би му се могло наћи довољно представљача. За једну стару француску мистерију помиње се, скоро као чудо, да је требало 485 представљача, и говорило се да се ту „половина једне вароши окупља да забавља другу". За *Вијенац* би их требало још више, и кад би се у Црној Гори играо, скоро би се могло рећи да би ту половина *земље* забављала другу.

као што и заслужује најлепше дело наше књижевности.

3.

Ја назвах *Вијенац* најлепшим делом наше књижевности. Али имам ли права да то учиним после овога што сам довде изложио? Можемо ли ми, искрено говорећи, назвати ово дело не најлепшим него уопште лепим кад смо у њему угледали ствари које су не за похвалу него за покуду, које су управо чиста и проста несавршенства? Јер то је одиста несавршенство кад је радња овако слаба и празна; и велико још, пошто је радња један од главних елемената једног оваквог дела.

У делима ове врсте, ма у којем облику она била, у облику драме или романа, радња је врло важна ствар. Критика често сматра као озбиљнуману једног песника кад у његовим делима нађе радњу слабу. „Радња често слаби код Г. Балзака," каже Сент-Бев кад говори о манама овога писца. „Ох, како ми је било досадно" рекао је и непре-

Тешко би, управо немогућно, било наћи позорницу и удесити потребно (и иначе има незгода: владика нпр. у божићној појави, јаше коња у трку). Ми немамо онакве позорнице као Французи у Оранжу, на којој глумац изгледа „као какав лилипутанац у празној Кристалној Палати", али би се могло (као што је у осталом, и у Оранжу) играти на пољу, на леди ни, под ведрим небом. Какво би дивно дејство било, за ону сцену нпр. кад игуман долази, да прави и истинити месец изиђе („излази мјесец", каже се за ту сцену)!

кидно понављао Емил Фаге кад је о првој представи Ростанова *Орлића* говорио, у ком је комаду једна минимална радња развучена у шест чинова. За Лахарпа се зна да је увек „на прво место стављао интерес радње“ и према њој ценио дела. Најпосле, и без критичара, ми знамо шта значи радња у једном делу. Кад је, у некој драми или роману, радња жива, природна, драматична, добро састављена, онда је често тим и драма лепша, односно роман лепши. Кад је радња јака, ту има услова да и дело буде јако. Радња је, дакле, важан моменат у једном делу, и један од оних које ми, ревносни поштоваоци модерних* романа и драма, нарочито волимо. Данас се на њу нарочито пази. Она нарочито треба да је природна и логична, а да би то била, треба да је интенсивнија или бар да је има.

У *Вијенцу,* међутим, радња није ни интенсивна, ни увек природна. Зар то није за осуду? Зар то не одузима једну од главних лепота *Вијенцу* и не доказује неспособност Његошеву? Ми оцртасмо напред неколико комбинација радње и показасмо како би од прилике радили Корнељ и Шилер; кад Његош није радио као и они, зар није тиме показао да *не уме* као они радити? Имамо ли ми право њега онако високо ценити као Французи Корнеља и Немци Шилера? И смемо ли ми уопште назвати *Вијенац* најлепшим делом а Његоша највећим пе-

* Изрази: *модеран, данашњи, данас* узимају се овде у ширем смислу.

сником нашим кад је тај песник, у томе делу, учинио погрешке неопростиве, које компромитују, скоро ђачке?

У одговор на овако тешку оптужбу, ми ћемо за сада рећи ово:

1. Радња није *увек* тако важан моменат у делу како је ми истакосмо. Ма колико да је она данас важна; ма колико савршенство данас било постигнуто у обради њеној; ма колико се данас пазило на њену интенсивност и логичност, ипак једно дело може имати праве лепоте и ако му радња недостаје. Има пуно истинито лепих дела којих је радња несавршена. *Данас* се на радњу пази, а не *од увек*. Било је времена кад се на њу мало полагало, а у тим су се временима стварала такође лепа дела. У време старих Грка, на пример. Позната је ствар да често у старој грчкој драми нема развијене радње. „Оно што највише изненађује Француза (каже један француски писац)* који добро познаје своје народно позориште, кад чита једну грчку трагедију, *то је оскудица радње*.“ А и сваки од нас зна колика је разлика, по интенсивности радње, између старе *Антигоне* и модерне *Денизе*. И ни једноме од нас неће зато пасти на памет да због тога осуди ону прву. Никад критика неће доћи до

* *E. Faguet,* Drame ancien, drame moderne. Paris. (Colin) 1898. стр. 93. — Мишљење Фагеово нешто је сувише генерализано.

тако јеретичне мисли да одрекне лепоте грчкој трагедији. Ми смо, истина, мало пре показали колико критичари на радњу пазе, и колико су склони да цело дело осуде ако ове нема, али, као што се могло приметити, тамо су била у питању само модерна дела. Никад, међутим, ни Лахарп, ни Сент-Бев, ни Фаге не би по томе осудили стару грчку трагедију.

Напротив, овај последњи, који је, видели смо, био онако немилосрдан (и неправичан, у осталом) према једном од лепих дела новије књижевности поглавито зато што ово није имало радње, сам брани грчку трагедију, којој та радња тако исто недостаје. „Грчка трагедија, каже он изрично, није трагедија француска, она има свој нарочити род лепоте који није род ове, и њу не треба мерити истим мерилом". И одиста је тако. Има одиста *два* рода лепоте, антички и модерни, и за сваки треба нарочито мерило. *Вијенац,* да се њему вратимо, припада оном првом. Његош није модеран писац, и замерке које смо му са модерног гледишта чинили, нису биле умесне. Он је од оних великих античких песника, и *Вијенац* од великих античких дела. Што смо ми на оскудицу радње указивали, нисмо чинили зато да му покажемо недостатке, него да му род обележимо. Оскудица радње, једном речју, није никаква мана.

2. Његош управо није ни хтео радњу. Он је чак хтео да му дело буде без оне радње коју ми данас тражимо, без праве драмске радње, онакве какву

смо ми показали да је могла бити*. Не морамо схватити да он радњу није *умео* израдити, него да није *хтео*. Радња, ако је важна ствар, није бар тешка. Да се у једном делу она створи, није потребно да то дело пишу Корнељ или Шилер. Читаоци се сећају да смо ми, показујући каква би радња имала да буде у *Вијенцу*, указивали поред ова два велика песника, још и на Л. Костића. А Његош је бар то могао да учини што је учинио Костић. Његош, до-

* Ако је веровати Бану, Његош се кајао што у дело није унео праву драмску радњу а желео је то учинити у другом издању. „Ја сâм, уверава Бан да је Његош рекао (управо додао речима које смо раније навели) примјећујем те недостатке (оскудицу радње) и, ма да нерадо исправљам оно што сам једаред написао, намјеран сам ипак у другом издању те погрешке исправити". (Лавров, 345). Овај исказ Његошев изгледа да је у опреци са нашим горњим тврђењем. Међутим, није. Јер, најпре, ми говоримо о *Вијенцу* онаквом какав је данас у ствари, а не какав је имао доцније бити. Његош је могао имати какве било жеље и намере о преради *Вијенца*, нас се *Вијенац* ипак тиче само у оном облику какав му је он дао а не какав је после хтео дати. А после, ни по горњим речима Његошевим не излази да је он хтео из основа да мења *Вијенац*, да унесе у дело једну од оних радња какве ми данас као драмске схватамо. Његош је, види се, само хтео да дâ владици више утицаја на радње у призорима. Он јамачно није имао намере да призоре *Вијенца* измени, да их замени другима, него само да их прекроји, да их доведе у везу са владичином акцијом. Призори би, и у другом издању, остали у главном исти; радња би се састојала из истих момената, само би било јаче везе међу призорима. Најпосле, овај исказ Банов може бити и сумњив.

душе, није био врло инвентиван, али би било врло неправедно одрицати му способност да какву такву пристојну радњу измисли. Много је тачније помислити да он није ни хтео да је измишља, да радњу уопште није хтео. Та мисао не само да је тачнија од оне прве, него је и једина тачна за овај случај. Ми смо раније видели како је он, овде онде, расуо грађе за драму и скицирао почетке њене, али их одмах забацио. Једино објашњење које се за ово може дати, то је да је он то навалице чинио. Он је сигурно навалице забацио и аферу Мартиновића и Руже Касанове, и епизод са сестром Батрићевом, и мотив о Мандушићевој љубави и бабиној издаји; навалице оставио неексплоатисана она „крвна сродства“ међу лицима. Очевидно, он није хтео радњу.

4.

Мени се одиста чини да је Његош хтео нешто сасвим друго да дâ а не радњу. *Вијенац* није спев с интригом, него некаква нарочита врста спева. У њему је насликан догађај, али без интриге. Појаве у њему не представљају повезану радњу, него свака од њих засебно слика истрагу. Свака износи по једног чиниоца истраге, по једну прилику под којом се она десила, по један однос њен према средини и времену кад се збила. Свака посебно илуструје догађај у једном виду, у извесној светлости, под нарочитим углом. Свака доприноси широком, свестраном осветљењу његову. Не треба појаве гледати како бележе радњу или ступње

владичине акције; та је акција мање важна него једно нарочито сликање догађаја које се у њима крије.

За тројичанску скупштину ми рекосмо (в. II гл.) да показује како владика увиђа потребу устанка, да слика дакле први моменат у његовој акцији, али у исто доба рекосмо да је она више увод у дело, илустрација стања пре истраге, прва слика о догађају. — Појаву с кнезом Радом, даље, ми објаснисмо као појаву у којој хоће владика да се обавести од кнезова, пре но што би у посао загазио, шта се од братстава може очекивати. Али је ту можда важније да *ми* видимо како братства мисле, не како *владика* мисли о њима. Ми не можемо да разумемо шта је значила истрага ако не видимо како би се братства у том послу понашала. Појава с кнезом Радом, дакле, може бити једна нарочита слика, која показује однос братстава према истрази. — Појава с потурицама (договор с њима) може имати сличан смисао. Изгледа, додуше, на први поглед да је тај договор потребан владици, да он не може да се одлучи на праву акцију док то не покуша. Али је можда прави разлог због којег је појава ушла, сасвим други. Требало је показати и шта потурице мисле. Кад се слика цела Црна Гора у односу на истрагу, треба и потурице насликати у истом односу. Кад смо видели шта мисле Црногорци од првог до последњег, треба да видимо и како су потурице расположене; како они гледају на потребу једне вере у земљи. Да тај однос није показан, слика догађаја била би непотпуна. — Појава

везирових гласника није дошла да ми видимо како се владика решио на рат, него да угледамо какви су прави Турци, не ови домаћи него они споља, шта мисли званична Турска и како се Црна Гора према овој понаша. Потребно је било, ради илустрације саме истраге, показати и тај однос, указати, једном руком на Скадар и Цариград, наговестити шта се иза брда вâља и може ваљати, само мало дигнути завесу над односима Турске и Црне Горе. Не може се правилан појам имати о догађају ако се, ма и мало, не покаже онај мучни положај Црногораца спрам Турака. — Појава Драшкова такође није дошла да представи потребу ради које је владика тражио помоћ од другог народа, него да оцрта како је тај други народ, или управо како су сви туђи народи (јер Млеци овде представљају све њих) били потпуно индиферентни према Црној Гори; како ова земља онда није имала ни једног савезника него је била упућена искључиво на себе саму. А то је важно било оцртати ако се хтело да видимо сву величину догађаја. Како нам се сад указује напор црногорски о истрази кад знамо како је цео тај напор био самосâм, непомогнут и незаштићен ни с које стране! — Појаве сватова и покајница јесу слике народа, како смо већ утврдили (II глава); у њима је приказан однос народа према истрази. — Појаву бабе, затим, такође можемо сматрати да улази у овакву илустрацију догађаја. Није она ушла у спев да би се показало коначно решење владичино, већ пре за то да се

насликају потајна ровења турска, да се покаже како је и којим средствима Турска одговарала на примећене покрете црногорске. У појави везирових гласника видели смо само охолост и обест везирову, силуету његову у даљини и ван граница црногорских, званично и дипломатско понашање Турске: у појави бабе, видимо и право понашање ове суседне државе, стварну политику њену, оно чиме она реагира у случајевима хришћанских буна, борбу коју она тога ради на црногорском земљишту почиње. — Појава заклетве, најпосле, једна је обична слика из рата, пред рат, како хоћете; појаве на бадње вече, Божић и ново лето слике су из логора и рата: гласници долазе и јављају како се бој свршио*.

Све ове појаве, дакле, можда привидно владичину акцију цртају, а у ствари су само слике догађаја.

Речју, истрага је представљена не као радња, него као широка илустрација свих видова догађаја.

* У овим двема појавама насликане су још и ондашње нахије црногорске. Катунска је насликана у извештају Мартиновића; ријечка, у извештају гласника сердар-Јанкова; црмничка, у писму кнеза Николе; љешанска (јер је једина љешанска изостала од општег покрета, а свега су те четири нахије онда састављале Црну Гору), у причању Мандушића (Штитари, Прогоновићи, Кокоти, Љешкопоље, сва места дакле кроз која је Мандушић прошао, јесу у љешанској нахији). Мандушићева појава, додајмо, за то је ваљда и ушла у дело да наслика и стање у овој нахији која иначе није имала удела у истрази.

Ту је изнесено цело стање црногорско у времену истраге. Показано је шта је владика сам чинио и мислио, како је према истрази стајао народ, како су стајали главари, како кнезови, како нахије, како братства, како домаћи Турци, како званична држава турска, како најближи везир, како Млеци и савезници најпосле. Његошу је било главно да догађај осветли са сваке стране, у сваком виду и односу; сваки призор имао је томе да тежи, не чему другом: ако је који и везан с другим мало тешње, та је веза споредна, без значаја. Она ни у којем случају не представља интригу.

Интригу Његош није хтео; она би му само покварила илустрацију догађаја. Да је он израдио *Вијенац* онако како смо ми то раније оцртали, догађај би се изгубио несумњиво. Да је извео онај мотив о Мартиновићима, или онај о Батрићевој сестри, или онај о Мандушићу онако како ми комбиновасмо; да је, уопште, развио праву интригу, створио драмске јунаке, и оцртао душевне борбе међу њима, цела би важност дела отишла на другу страну, сва би се пажња усредсредила на интригу, на драмске ситуације, и догађај би пао у засенак, био би потпуно заклоњен. Што год би интрига била интересантнија, догађај би се мање видео.

А догађај је, међутим, имао бити видан, истакнут, пуно и лепо осветљен, попет горе, дигнут високо, тако високо да га ништа не може заклонити. То је имало да се изведе у *Вијенцу*, и Његош је, ако је наше тумачење тачно, тако и учинио. Он је у том

случају остао веран својој концепцији. Он је и при обради догађаја показао како високо цени догађај.

Ми раније одбранисмо *Вијенац* од замерака за оскудицу радње, али нам осташе још замерке за нелогичност њену. Ми смо били нашли да има нешто неприродно у неким деловима владичине акције (појава с кнезом Радом, договор с потурицама, Драшкова појава, појава бабе).

Има доиста. Ми то нећемо порицати, нити ћемо увијати. То су Његошеве погрешке просто. Оне су, у осталом, мале и ситне. Оне нам уз то, после свега овога, још ситније изгледају.

Његошу је требало да се саслушају кнезови, да се дозову потурице, да се пошље Драшко, и најзгодније му је било насликати да сам владика све то чини. Што је ту понешто мало неприродно, Његош се на то није ни осврtао. Нек су само ту слике, ма каквим концем везане, ма каквим оквиром обухваћене. То исто важи и за мале, раније примећене неприродности у појави кнеза Рада, договору с потурицама, појави бабе. Што се ове последње тиче, нама изгледа невешто што се владика одлучује тек кад се завера прокљуви: Његош, међутим, у овоме није хтео да се удаљава од историје.

5.

Можда баш зато што је радњу укинуо, Његош је могао да развије једну грандиозну концепцију спева која је за највећу похвалу.

Замислите да је некакав слабији песник узео да опева истрагу потурица: каква би његова концепција била, какав би полет он дао спеву? У каквом би обиму он замислио онај малешни покољ о истрази, над оном шаком обријане Турадије, на оном кратком и узаном пољу цетињском које се, како је једанпут Милутиновић за њега рекао, „испружило кâ језик говеђи," не више? Не у великом обиму, зацело. Он би тај покољ схватио јамачно као један обичан бој, и ништа више, и описао би га као и сваки други бој, ограничио на сасвим обичне размере.

А погледајте како га је Његош дигао. Није хтео да дâ само слике из рата. Није хтео много да се бави самим бојем, дао је само две три слике за то*. Све остало употребио је да представи важност догађаја, да га дâ у пуној величини. Најпре га величао алегоријама. А после му дизао важност другим призорима, износио разне околности које му дају већи значај, указивао на односе који га увеличавају.

Показао прстом на народ, како је бесвестан, и тиме представио како велика мисао владике Данила одскаче од средине његове. Указао на братства, и

* Карактеристично је да ни те слике нису праве слике из боја. Његош нигда није представљао сам бој, у слици, у којем призору, него дао само извештаје о њему, унео ствар у причање. Тако у народним косовским песмама извештавају о боју Владета војвода, слуга Голубан, слуга Милутин. Тако чини гласник у грчкој трагедији.

представио какав је огроман прелом имала истрага да изврши у народу, како је она важан догађај. Пружио руку на потурице како су обесни и тврдоглави: то су тешкоће Црногорцима од њих, и потребност истраге. Подсетио нас да тамо у даљини, ван земље црногорске, има Турака и изнео шта они раде и спремају: то су још веће тешкоће: мучно је повести устанак и још мучније не повести га; догађај тиме изгледа важнији, посао тежи. Изнео једну малу силуету дужда, и дао пуну слику како Црна Гора није имала ни на кога да рачуна, ни у коме да нађе пријатеља: још тежи посао.

Све што год је изнео у сценама *Вијенца*, све је то употребио само да оцрта прави рељеф догађају, да му дâ пуну величину. Све за то да увелича догађај, да га прослави, да га покаже како је велики био.

Његош је још даље отишао. Сликама које смо досад видели, он је показао само однос догађаја према времену и средини у којој се десио; представио само како га је тешко било извести, и како је велико дело које се у тако мучним околностима изведе. Он још досад није одредио важност догађаја у историји, место његово које према осталим догађајима заузима.

Али је то у колима и другим одвојенијим местима учинио. Развио је цео табло црногорске историје, и показао истрагу као завршни резултат њен, као успех свих дотадашњих напора, као круну

њену. Развио и цео табло целокупног српског ослобођења, и показао истрагу као први успех овога, као зору његову. Како му је и то мало изгледало да ода достојну пошту догађају, он је по многим местима *Вијенца* расуо једну масу слика, црта, компарација, идеја, које све јасније обележавају значај истраге, све му више величине прилажу.

У прво коло унео је целу ранију историју српску, указао тиме на немоћ нашег народа после толике славе његове, на покорност његову према Турцима, и представио на тај начин како је истрага први светао моменат у целој периоди српској под Турцима, како је, готово рећи, језгро и срце целокупне наше историје*. Унео, даље (први владичин монолог), и целу турску историју, сву историју српско-турских односа и, како је истрага највидниji моменат у тој историји, он ју је показао као најзначајнију, као средишну тачку у историји ова два народа, у борби ове две расе. Расуо, затим, овде онде, у овом или оном стиху, силне жалости и успомене на Јанка, на Владислава, Скендербега, Собјеског, војводу Савојског; показао, дакле, да ова борба српско-турска није локална, није мале важности, него једна борба огромна, светска, борба Европе против Турака; тиме истакао истрагу још јаче, представио је као средиште једне светске, не само балканске борбе. Расуо још, и по другим сти-

* Ово је, наравно, све Његошево схватање историје, не наше; овде, као и често иначе.

ховима, друге још веће слике. Представио борбу против Турака не само као један два похода које су два три европска народа на ове чинила, него као целу ону велику борбу хришћанства и мухамеданства* која почиње од Карла Мартела па и данас траје, борбу два племена, две расе, две вере, два континента светска, Европе и Азије, и тиме дао пун светско-историски значај истрази, изнео је као средиште овога горостасног и непрекидног рата.

Није догађај, код правог песника, ни онда достојно оцртан кад му се цела историја као стафаж стави. Његош је држао да још дугује догађају, да му је још нешто од његова заслужена значаја укратио. Он је још два три потеза пера учинио да му прави значај обележи. Он је, у два три речита стиха**, представио ову огромну историску борбу као огледало још веће борбе, борбе човечности са варварством, борбе добра са злом, борбе два највећа начела моралнога света, и дао је истрази да она и ту борбу оличава, да буде и њен најсветији израз.

Његош, најпосле, није ни ту прекинуо своју тежњу. У његовој поетској имагинацији истрага је била још нешто више. Код њега се она није огра-

* „Луна и крст, два страшна символа“ и др.

** „Вук на овцу своје право има
„Ка тирјанин на слаба човјека,
„Ал’ тирјанству стати ногом за врат, итд.“

ничила само на то да буде израз праведне ствари људске: она, најпре, излази ван сфере људских радња, а после, њен значај нема граница. По њему, она је одозго послана, она је огледало целе васионе. И Његош јој је и тај значај обележио. Он је у два три класична места, два три бесмртна пасажа (игуманови монолози), оцртао ону гигантску борбу у васиони, борбу она два бескрајна непријатељска табора силе и одбране, физичке снаге и разума, ону вечиту борбу свих стихија и створова у природи, и, како је тај табло поводом говора о истрази развио, показао да истрагу сматра донекле као израз и те борбе.

Ето шта је Његош од истраге учинио, како ју је представио, до којег ступња дигао! Ето какву је грандиозну, величанствену концепцију дао спеву! Ето какав му је дах улио, какав му полет дао, какав му основ положио, колике димензије одмерио! Цео је спев претворио у једну горостасну химну, глорификацију, апотеозу. Та концепција је оно што је можда најбоље у *Вијенцу*. Она опомиње на Милтона, на Данта, на старе библиске пророке; она једначи *Вијенац* са најбољим што су они произвели.

6.

Је ли „Горски Вијенац" драма?

Ми рекосмо да је радња *Вијенца* недраматична, али да ли је *Вијенац* драма, то је нарочито питање.

По мом мишљењу, *Горски Вијенац* је драма. Он може имати епских особина, може садржавати пуно лирских места, ипак зато он остаје драма јер је (то је главна ствар) у драмском облику.

Једино што нас може уздржавати при овом тврђењу, то је што је у *Вијенцу* радња недраматична. Али ми већ једаред наговестисмо како радња није била, у свима епохама драмске историје, оваква како је данас схватамо, и наведосмо за пример томе стару трагедију грчку. И ми, одиста, на ову врсту драме и мислимо кад *Вијенац* називамо драмом. У грчкој драми често нема интриге, а има међутим, пуно дигресија, махом лирских; све, дакле, сасвим супротно данашњој драми, а све слично *Вијенцу*. Сетите се само, тога ради, Есхилових драма, његових *Персијанаца* на пример. „Грчка драма има облик драме али, врло често, само облик и ништа више од ње. То никако и није драма у смислу у којем је ми замишљамо, то је само епски епизод бачен на сцену*.“ Ето таква је, од прилике драма *Горски Вијенац*. Зовите га, дакле лирском драмом, епском драмом, каквом хоћете драмом (а има их од сваке руке), али га зовите драмом. *Горски Вијенац* је пре епска драма него, како га је неко назвао**, драматисан еп.

Његош је, држим, и сам сматрао *Вијенац* за драму. То се може донекле видети и по ономе што

* Faguet, 93, 105.

** Поменуто код Вуловића.

је казао Бану. А то се још боље види по Његошевој тежњи да, што строже, изведе јединство места у *Вијенцу*. Ко на јединство места пази, тај на драму мисли. Тај моменат јединства је специфично драмски моменат и, ако га је Његош у *Вијенац* унео, он је тиме показао да је *Вијенац* као драму сматрао. А Његош га је унео, и строго пазио да га одржи.

Призори у *Вијенцу*, одиста, не дешавају се по разним крајевима Црне Горе или бела света, и ако је то њиховој садржини могло одговарати, него само на једном крају, на Цетињу и околини. Сва је радња пренесена на овај крај; и она чак која се ту није десила, представљена је призором који се на Цетињу дешава. Долази нпр. нов везир у Подгорицу: Његош не наслика везира у Подгорици, него доведе кавазе његове на Цетиње. Драшко иде у Млетке: Његош не да слику Млетака и Драшка у њему, него врати Драшка на Цетиње да тамо прича шта је на путу видео. Удаје ријечки кадија своју синовицу на Ободу: Његош не стави Обод као место сцени, него доведе, под згодним изговором, свате на Цетиње. Убију Турци Батрића у Бањанима: Његош не представи да се сцена у том селу дешава, него доведе, и то чак из Цуца, Батрићеву сестру на Цетиње да ту она ову смрт отплаче. Позавади она баба три племена која далеко од Цетиња живе: не начини Његош призор у којем од оних места где та племена живе, него доведе и бабу и сва три племена на Цетиње, да ту буде суд.

Бије се Мандушић по целој љешанској нахији све до Љешкопоља: не узме Његош ни једно место из те нахије као позорницу овога боја, него врати Мандушића (опет са згодном мотивацијом) на Цетиње, а чак са Мораче. Сва је радња доведена на Цетиње и ако је на неколико разних места природно могла бити.

Његош је, у том смислу, одиста извео јединство места у *Вијенцу*. Наравно, он је то јединство на свој начин схватио. Није он сматрао да је тога ради потребно да се радња дешава на једном малом, строго ограниченом простору, у једној соби на пример. Довољно је, мислио је он, и кад се све у једном крају дешава. Место радње код њега је Цетиње и Ловћен. Све се сцене ту дешавају: тројичанска скупштина на Ловћену и Црквинама; заклетва у капели цетињског манастира; бадње вече, божић и ново лето у одајама манастирским; све остало на цетињском пољу.

То све сведочи да је Његош своје дело као драму рачунао. То у исто доба потврђује да је *Вијенац* драма.

То још, додајмо узгред, приближује *Вијенац* грчкој драми, јер је у овој нарочито пажено на јединство времена. Са грчком драмом има, у осталом, *Вијенац* још сличности. Најпре у колима. Кола, истина, нису чиста копија хорова у грчким трагедијама, али је Његош ипак на ове могао мислити кад је кола писао. Кола су самосталнија обрада хорова, и Његош је можда мислио да хорове треба

у нечем изменити, али је сигурно држао и то да њих треба у драму унети. Тако су и француски драматичари XVI века држали, и уносили хорове одиста. После, *Вијенац*, има сличности с грчким трагедијама и у томе што није подељен у чинове: ни ове, то је познато, немају те поделе. Уз то, и оно што Његош не представи бој него доводи гласника да дâ извештај, и то је једна позната особина из грчке трагедије. И тако даље. Ја бих одиста према овоме претпоставио неку јачу везу између Његоша и грчке драме. О том би се могла једна лепа глава написати*.

* Ако облик *Г. Вијенца* није позајмљен из грчке драме, он је можда из Милутиновића *Дике црногорске*. Што је *Вијенац* у драмском облику, неподељен у чинове и са хоровима, то је можда и због *Дике црногорске*. Његош је, може се претпоставити, имао намеру да и сам обради предмет који је Милутиновић узео. И урадио то у *Вијенцу*. Али како? Узео један део из Милутиновића, наиме доба владике Данила, и тај део као прави предмет обрадио. Остале моменте раније црногорске историје које Милутиновић унесе у свој драмски спев, унео је у хорове. Није *Вијенац* делио у чинове зато што *Вијенац* није ништа друго него пети чин *Дике*, пунији и развијенији (зна се да пети чин *Дике* представља време Данилово. а они ранији представљају ранију црногорску историју, од Балшића почевши). Драмски облик, међутим, задржао је зато што је такав облик и у Милутиновића. Ето тако би се и на овај начин могао објаснити облик *Вијенца*. Ја ипак више верујем у онај први, горе казани. Пре, држим, *Вијенац* дугује свој облик грчкој драми него *Дики црногорској*.

IV. — КАРАКТЕРИ.

1.

Једна од најважнијих страна какве драме или сличног дела јесте цртање карактера. Да дело буде лепо, један од првих услова је да карактери буду лепо оцртани. То се одувек сматрало као такав услов. Природно је, дакле, да се ми и на ову страну *Вијенца* осврнемо.

Само, има ли, управо рећи, карактера у *Вијенцу*? Ми смо се навикли да карактере обично замишљамо пуне, развијене, у којима видимо јака осећања, страсти, целу душу човечију; онакве као што су у Шекспира, рецимо. Да, међутим, таквих карактера буде у једном делу, потребно је да у њему буде и радње. Код Шекспира су онакви карактери могућни баш за то што је радња пуна и јака па допушта личностима да онако открију своју душу како то чине. Кад, напротив, у *Вијенцу* нема такве радње, може ли бити речи о карактерима у њему?

Може ипак. У *Вијенцу*, најпре, има местимице праве радње. У појави покајница радња се уздиже до драматичности; ту се може, дакле, оцртати страст и цела душа; налик је на њу, бар у малој мери, и појава бабе. А после, у *Вијенцу* има увек довољно радње за овај циљ. Ма како да је радња слаба, личности су ту: оне говоре, чине нешто, налазе се у овој или оној околности, а то је све довољно да се оне како тако окарактеришу; да открију бар своју нарав, ћуд, мишљење. Ако ту карактери не могу бити пуни као у драмома, они су ситни као у скицама. У *Вијенцу*, сем једног два, нема правих карактера: ту су махом само фигуре, силуете.

Али нама се може рећи да карактери у *Вијенцу* нису ни фигуре и силуете; да немају, у главном, индивидуалности. Личности у њему (сем два изузетка: владика и игуман), немају свака за себе јасно оцртан карактер. Оне су тако слабо израђене да се чак и не разликују међу собом. Што једна говори и чини могла би и свака друга говорити и чинити. Можете мењати улоге Мићуновићу и Батрићу, ништа се неће осетити на *Вијенцу*. Батрић ће рећи Мићуновића речи и Мићуновић Батрићеве са толико исто умесности и природности као и да своје говоре. То вреди и за све остале личности. Свакој ће доликовати измењена улога као што јој доликује и њена властита. Премногa су места на којима је таква измена улога могућна. То просто значи да личности у *Вијенцу* немају индивидуалисане карактере.

То мишљење — које је у осталом мишљење целе старије тј. досадашње критике, — међутим, није тачно. Карактери могу бити и неиндивидуализани па да је ипак овако коренита измена улога немогућа. Премноге су разлике међу лицима које такву измену никако не допуштају. Нека то и нису разлике у карактеру, друге су. Ми нећемо истицати разлику између Турака и Црногораца у *Вијенцу*, али има и финијих разлика међу личностима; мислим на разлику по родном месту.

Личности у *Вијенцу*, наиме, нису све из једног истог места или краја, него из целе Црне Горе; та се разлика њихова такође противи онако коренитим изменама улога како смо горе претпоставили. Сердар Радоња каже „на Ловћен сам вазда љетовао“ зато што је с Његушâ; сердар Јанко већ то не би рекао зато што је са Ријеке. Кнез Јанко, опет, каже како неће „више слушат оџе у Ћеклиће“ зато што је из Ћеклића; кнез Бајко то не би рекао зато што је из Заљути, из Кућишта управо.

Ни цели диалози или призори не смеју се ни најмање дирати због ове „географске“ разлике међу лицима. Видели смо, већ раније (гл. II, 4) да је то случај са појавом сватова, управо са оним почетним призором њеним. То је исто и са појавом покајница. Диалог кад се главари после самоубиства сестре Батрићеве разговарају о том догађају, сав је условљен овом разликом међу личностима. Никаква измена улога није ту допуштена. Речи које се ту кажу, доликују свака само оној личности која их

одиста каже. Погинуо Батрић и главари га жале. Који главари? Вук Томановић, јер је Цуца као и Батрић и лично га познаје; кнез Роган после, који је такође Цуца; Мићуновић, најпосле, али не као суплеменик него као стари знанац његов из четовања („шест путах сам с њим на муку био"). Има, међутим, главара којима је Батрићева смрт непозната и који распитују за њу: откуда, како, зашто да погине, и ко је, каква му је породица. А који су то? Војвода Батрић, сердар Јанко, кнез Јанко, од којих ни један није Цуца: први је Бајица, други Ријечанин, трећи Озринић. Има овде две врсте главара, различних по месту рођења, и отуда по смислу улога: може ли се сад распоред њихових улога изменити а да се логичност појаве тиме ни у колико не оштети? Сувише, они први главари који су познавали Батрића, жале њега лично, а ови други жале његову сестру; то је врло природно, јер је ове последње њена смрт коју су својим очима гледали, морала више потрести него његова за коју само чују, а оне прве потресла је његова смрт. То такође зависи од оне географске разлике, и по том такође распоред улога не може бити друкчији.

Сем тога, ово мишљење има и других мана. У њему се, чини нам се, уско и погрешно сматра индивидуалност карактера. По њему изгледа да је карактер једне личности индивидуалисан онда кад се та личност не може заменити другом, а то није тачно.

Јер, прво, може се десити да се једна личност не може заменити другом, а да ипак ни једна ни

друга немају индивидуалисан карактер; пример: личности незнатне и неокарактерисане, али које се иначе разликују по народности, старости, занимању, полу. Очевидно је, дакле, да незаменљивост није што и неиндивидуалност.

Друго, може се десити да се једна личност даје заменити другом, али да је она ипак зато довољно индивидуалисана. Чим је једна личност израђена као тип, тако да представља све опште особине једне страсти (љубав, понос, тврдичење и др.) или једне врсте људи (типови по занимању, народности и др.), то је она одмах заменљива другом сличном, али јој та заменљивост нимало не квари њену индивидуалност. Нека је у једној драми оцртан тврдица али тако да може представљати све тврдице уопште: ако, у истој драми, има поред њега још један или два тврдице као споредне личности, они би на његову месту тако исто говорили и чинили као и он, и могли би га потпуно заменити, па ипак нико од нас не би смео рећи да је карактер оног главног тврдице услед тога неиндивидуалисан. Претпоставите да је у некој комедији насликан типичан Енглез, са свима особинама које карактеришу његову расу; нека у истој комедији буду још један два Енглеза као споредне фигуре, овлаш рађене: ови би један двојица по својим особинама могли заменити главну личност, јер имају исте особине као и она, али то не значи да је главна личност тиме неиндивидуалисана; иначе би значило да присуство других фигура украћује индивидуалност главној која би је у њихову

одсуству имала. Тако се у *Вијенцу* може десити да која личност буде оцртана као Црногорац уопште, у извесној прилици, а не као личност специално; да је дакле може заменити и друга која, кад би се у истој прилици нашла: ми ипак зато можемо рећи да је она довољно индивидуалисана, ако је само она иначе јасно издвојена и добро рађена.

И иначе је тешко примити мишљење да Његош није хтео да индивидуалише карактере у свом делу. Пре свега, има ту призора у којима се само једна личност истиче, који су само њој посвећени, и који ничем другом не служе него само да њу карактеришу. Неправедно би било претпоставити да су ти призори сасвим промашили свој циљ, и да главна личност у њима није окарактерисана. После, све те личности у *Вијенцу* познате су личности; њих није Његош измишљао него их нашао већином у народним песмама, а народне песме по правилу дају јасну фигуру својим омиљеним јунацима: — сад, зар би их Његош, уносећи их у свој спев, оставио без карактерних особина које им је песма дала? Зар им не би пре задржао те особине и фигуру? Најпосле, има, поред ових, и извесних историских личности у *Вијенцу*: зар се не може претпоставити да је Његош имао ма и малу намерицу да тим личностима оцрта онај карактер који највише доликује њиховој историској улози? Све то лако може бити. Сасвим је вероватно да је Његош могао из буди којих разлога пожелети да

јасније оцрта фигуре својим личностима, и да је одиста и оцртао.

Само, ако се хоће то да види, треба пажљиво проучавати те личности. У појавама у којима је довољно места дато карактерисању једне личности, треба тачно разгледати колико је личност карактерисана. Код личности којима није посвећена цела појава, оне могу бити окарактерисане узгред, у једном детаљу, али јасно. Ако Драшков карактер проучавамо, природно је да ћемо тога ради анализати ону појаву кад он долази из Млетака. Али то не значи да у тој појави само Драшка можемо проучавати. Можда су ту и остале личности окарактерисане. Те личности постављају, истина, само кратка питања и ништа друго, али су можда баш та питања карактеристична, можда баш она јасно цртају личност. Као Драшкова појава, тако можда и појава с потурицама може послужити за проучавање многих личности. Оне ситне примедбе, она заједљива задиркивања којима главари часте Турке, као и све друго у тој појави, можда може бацити мало светлости и на карактере појединих личности.

2.

Има личности чија је индивидуалност карактера несумњива. То су владика Данило и игуман Стефан.

1. — Фигура владике Данила колосална је. Не само најзнатнија и највидније у целом *Вијенцу* него и иначе видна и јасна. Она величина његова,

она надмоћност и по интелигенцији и по патриотизму, и по бризи и старању које у посао уноси; уз то, суморност његова, она меланхолија величине, боно осећање једне усамљене надмоћности: како га то све издваја од осталих личности у делу, како то једанпут за свагда бележи његову слику у нашој машти!

Владика је млад још, тек ушао у најбоље године („ти си *млад* јошт и невјешт, владико" каже му игуман), па већ суморан, жалостан, притиснут бригама, невољама, тугом. Народ га поштује, уважава, слуша, гледа у њему спасиоца, али је он забринут, замишљен, види да је стање у земљи тешко и скоро без излаза. На тројичанској скупштини, сви спавају, ноћ у велико, само се он издвојио па мисли, сâм, самосâм. Пун бриге о томе шта ће да чини с потурицама, он премишља целу судбу свога народа, види јасно откуда је зло дошло, не зна како ће да га се ослободи, па је једак, гневан, очајан. Немојте мислити да је он ту филозоф, миран, мислилац: он три пут куне у том монологу! Ту је представљен човек који бесни од бола, дрхти од љутине, крши руке, увија се, не зна шта ће од очајања. Сам тај призор довољан је да му индивидуалише фигуру. Самим тим приказан је он као тип патриота владаоца.

Кад потурице дођу на састанак, он је још замишљенији, још брижнији. Сви су дошли, стотина њих, и сви Црногорци који треба да вијећају, и сви Турци који су међу ћајглавнијим одабрани; владика

је глава овога збора, он је сазивач и творац његов; његова се реч очекује на збору, прва и одсудна; он би имао да почне и води цео договор: али он није хитри и лукави шеф једнога неуког народа, који ће својом вештином испословати ствар у корист овога, него је сањало, занет и апсорбован патриота, који у вештини и лукавству не види лека невољи што га тишти. Он пушта да други почну договор, и да га наставе, и да га криво воде, а сâм, за цело време док траје та бурна скупштина која ће се тучом и битком завршити, изговори само онај говор који је у ствари монолог: „Боже драги, који све управљаш“, и то у екстази, обраћајући се Богу, далеко од свију присутних. У том говору, он се показује да највише осећа невољу од потурица; он највише жели да се они истребе. Он казује ту како ће му бити кад се то сврши.

Доиста, на Божић, кад је ствар већ свршена чим чује како грме пушке низ поље, владика појаше коња и у трку излети пред прве гласнике, Мартиновиће. Радостан је онда, јако радостан, али му је тиха, дискретна радост, као у врло озбиљна човека. А кад и други гласници дођу, и стану рећати губитке које их је победа стала, заплаче се владика, али се ту жалост и веселост меша као код девојке која се удаје. Жалости има али му је душа у основи мирна, задовољна, блажена. Нека ма ко дође сад, ма у каквој невољи, владика не може његову невољу осећати: тако је сав, унутрашње, радостан. Ето Мандушића где долази и плаче

као киша; њега баш воли владика, и жалио би га у свакој другој прилици и узимао учешћа у његовој наивној жалости, али сад га само теши и соколи, насмејан и пун наде: „здраво твоја глава на рамена“*.

Али није владика само као патриота приказан, и друге његове стране осветљене су у *Вијенцу*. Он је и човек чију величину не схвата његова средина довољно. Ми рекосмо мало пре како га народ поштује, уважава, цени, али се то више односи на његову ученост него на државничко понашање његово. Народ није задовољан његовим понашањем према домаћим Турцима. Он тражи већу енергију у послу него што је владика показује. Владика је, у ствари, енергичан кад треба. Такав је у одговору везиру, и то је сам собом енергичан, јер не би паметно било помислити да је такав постао услед наваљивања црногорскога. Али шта ћете кад плиткоумни Црногорци не виде да оклевање не мора бити само знак слабости?

Владика зато често мора да претрпи јаке увреде од њихове стране, и ако он има право а не они. На госпоћинској скупштини, владика казује своје бојазни кад га запитају што не удара на Турке;

* Приметити у вези са раније реченим (гл. II) како се владичино расположење слаже, ступањ по ступањ, са развијањем догађаја. У колико је ситуација чистија, у толико је владика расположенији. Какав је у првој појави тројичанске скупштине а какав у оној последњој с Мандушићем!

он ту открива погледе које једва ако је ко кадар да схвати; саопштава мисли које су доста високо изнад разумевања масе; и сад, уместо да добије леп пријем и мирно саслушање од свакога, он одједанпут чује од брата онако небратске речи каквима се зацело није надао. Кнез Раде му каже тада ни више им мање него: „прије си им (Турцима) с коца утекао; *да Бог да им скапа*' на ченгеле!?" Суровијег одговора зацело није могло бити, нарочито за владику који је онако нежан, очински нежан према онима који су у сличној невољи. У појави заклетве, кад види да и кнез Никола којем је најтеже пристати на заверу, такође пристаје, владика му каже нежно, скоро као да би га хтео одвратити од тога: „и ти руку пружајеш на клетву!"

На ту реч Радову, владика ништа не одговори, ућути, повуче се, врати се у своју осаму из које види да му није требало ни излазити. Како он ту изгледа виши од осталих; како подсећа на видовита међу бесвеснима, на цивилизована човека међу варварима! Тај га призор друкчије карактерише, и попуњава слику његову коју по осталима себи стварамо.

Фигура владичина, према свему овоме, јасна је, крепка, значајна и потпуно одвојена од осталих.

2. — Игуман Стефан такође је јасна и особена фигура. Као и владика, и он се издваја од осталих својом памећу и искуством. Обоје су тако умни људи као никоја друга личност *Вијенца.*

А он се и од владике разликује, битно. Они су два сасвим супротна типа. Докле је владика суморан, дотле је игуман весео; докле владика с болом и горчином гледа на свет, дотле игуман гледа с ведром резигнацијом човека који је издржао кризу па тражи утехе у веселости*. Владика је песимиста, игуман оптимиста. Није случајно стављено да, у једној истој појави поводом једних истих вести, „владика Данило плаче а игуман се Стефан смије." У тим самим речима Његош је означио сву разлику њихову. Игуман је срећан човек, весео, ведар, увек насмејан; и владика даје пун портрет његов кад каже, обраћајући се њему:

„Љепше ствари нема на свијету
„него лице пуно веселости,
„особено ка што је код тебе,
„са сребрном брадом до појаса,
„са сребрном косом до појаса,
„а лице ти глатко и весело:
„то је управ благослов вишњега."

Али не треба схватати игумана сувише „романтично". Не ваља га увек замишљати као мудра старца и пустињака, као романтичну фигуру. Јесте

* В. оне речи игуманове:

„Ја сам прошâ сито и решето,
„овај грдни свијет испитао,
„отрови му чашу искапио,
„познао се с гркијем животом..." итд.

игуман мудар, јесте и стар, и лепо говори; и главари га „љубе у руку из уваженија рашта лијепо и мудро збори“; и слеп је, што му још више подиже цену и ауторитет (оно је врло жалосно што он слеп пева: „нема дана без очнога вида“): али је он ипак у основи нешто различно од оне фигуре коју би према овим особинама ваљало замислити. Какав је у ствари игуман, види се у оном што владика о њему мисли. Владика га не цени толико колико би смо ми желели да га цени. Кад саслуша ону подужу беседу игуманову („ја сам прошâ сито и решето“) у којој ми обично и с правом налазимо неку дубоку философију, владика примети:

„Добра ватра, а још боље вино;
„мало си се, ђедо, угријао
„па пречишћаш свијет на решето.“

Има подсмевања у тим речима његовим. Владика се помало шали са игуманом и не узима га озбиљно.

Доиста га и не треба сувише озбиљно узимати. Игуман није увек оличена мудрост и достојанство. Он је живе природе и мало кочоперан старац. Он хоће и да се препире, да се шали, весели. Он је од оне веселе братије калуђерске, право српске. Он воли српски Божић више него Божић ма којег православног народа; изгледа му веселији и ако простији. Зато он на бадње вече изгледа сасвим друкчији него кад оно храбри војнике у логору. Он се ту развеселио, пије вино, чисти брке, наздравља,

поје уз гусле, још мало па ће заиграти. Он, од веселости, и подетињи каткад; чини ствари неозбиљне, смешне. У оној радости због победе (крај божићне појаве), кад се народ, као на сабору, развеселио, распасао и разиграо, игуман наједаред улази међу људе; натерује их да скину капу и једу неко на двоје на троје справљено кољиво, и, преко сваког обичаја, држи помен јунацима који су давно умрли. „Народ се," наравно, „чуди његову послу; свак скида капу и смије се," баш као што му се владика раније смејао. Такав је игуман на дну душе: не мудар и достојанствен пустињак романтични, него здрав и весео калуђер црногорски.

Има код једног путника који је почетком прошлог века пролазио Црну Гору, записано ово: „И ако су духовници ове земље, уопште узевши, незналице, ипак они који путују по пословима свога манастира или прошње ради, и који тим поводом прођу и најудаљеније хришћанске земље, знају много јер су много видели и чули*." Наш игуман је један од таквих. Он није слеп мудрац из ћелије него путник који је видео бела света. Он је, то сам каже, био у Витлејему и Јерусалиму, у Светој Гори, у Русији: како је могао те путове чинити ако не као калуђер који проси или који уопште иде по манастирским потребама? На тим путовима стекао је ону своју добру мудрост и искуство. Те су му

* *Vialla de Sommières,* Voyage historique et politique au Monténégro. 1820, I, 319.

особине, дакле, доцније стечене, а он је у основи прост црногорски калуђер, од исте расе и фамилије од које и поп Мићо*.

Фигура игумана Стефана, према свему овоме, јасна је и индивидуалисана.

3. — Војвода Драшко довољно је развијена фигура да се може увести у један ред са игуманом. У појави кад долази из Млетака, он се живо оцртао својим причањем. У том причању не треба се загледати само у слике с пута које он пред нашим очима развија, него видети и његов карактер који се при томе испољава. Не гледајте како он описује тесне улице и мрачне тамнице млетачке; људе што носе жене на носилима, и трбушату господу млетачку, обријану и напудровану; свет заплашен и терорисан, опкољен жбирима и шпијунима: него гледајте како се сâм Драшко понаша.

Драшко је прост, безазлен, наиван Црногорац који се одједанпут нашао у једном чудном и непознатом свету, у којем изгледа комичан. Он је као Кањош Мацедоновић, од исте фамилије. Кад га радознала светина, заинтересована његовом страном ношњом и чудном фигуром, опколи као Парижани Монтескијева Рику, и кад се он брани од тога, он изгледа комичан. Кад је у позоришту, он је

* Карактеристично је што Његош игумана зове Стефаном а оног попа који је погодио Шенђерову лубарду (в. ст. 1386—1394), Шћепаном. Први има калуђерско а други просто народно име.

већ класично комичан. Кад разговара с дуждем* и искрено се чуди и љути на питања његова, како је наиван и простодушан! Кад, гледајући оне чувене јаме под дуждевом палачом где су политички кривци без милосрђа бацани и мучени, протестује против мучења њихова, како се ту опет показује безазлен али и Црногорац, јуначан, праведан, човечан! Фигура Драшкова је јасна, одређена, крепко обележена и тако оригинална да се не да заборавити кад се једном позна.

Што би се и друга која личност из *Вијенца* тако исто могла понашати у Млецима као и Драшко, то не значи да је Драшкова фигура неиндивидуалисана. Драшко овде, то је истина, представља сваког Црногорца који би се у тој прилици нашао; он садржи типске особине једног црногорског путника у страном свету; он је тип а не специалан карактер, али, као што смо напред рекли, то му ништа не смета да може бити индивидуалисан. Сваком читаоцу *Горског Вијенца* Драшкова фигура остаје јасно у памети.

4. — Фигура попа Мића тако је исто индивидуалисана, ако не и више. Она је, у осталом, и незаменљива: ни једна личност из *Вијенца* не може чинити и говорити оно што говори и чини поп Мићо. А јасно је оцртана. Истина, није пуним бојама сли-

* Слика дуждева је ванредна, једним потезом обележена, али јако: у њој је тип странца који нема појма о Црној Гори; алузија је јасна, али пуна горчине и сарказма.

кана него само писаљком обележена (како се, у осталом, једино и смело с њоме чинити, јер је узгредна, случајно ушла у дело, излишна), али је јасна. Поп један из старог времена, сиромах, бедан, оскудан који једва живи од поклоњене груде сира или шаке жита; подивљао у оним кршевима, приморан да се сваки дан вере уз стрме литице док дође до своје малешне и опале црквице, у којој једва ако од свих књига има неко старинско јеванђеље; поп неписмен тако да му се и кнез Јанко и сви остали ругају; који никад није имао прилике да учи азбуку, којем није књига од потребе јер не зна шта ће с њом него је, бедник, научио на памет све што попу треба па само испоје кад затреба, „ка пјесну на уста“, било то тачно или погрешно; поп један који од попа ништа нема, који „боље умије да ханџаром турске главе сијече него ли да пером по папиру слова брчка“*, који носи кубурлије и јатагане за силавом као и сваки други Црногорац, и чак ни мантије нема (онда, и још много доцније, црногорски попови су носили обично народно одело), а искрен, сиромах, и доброћудан тако да се сам себи руга и подсмева: ето такав је поп Мићо. Фигура је јасна, класична, запамћена, неизгладљива.

5. — Ја бих смео да признам индивидуалност чак и фигури Мустај-кадије. Није тако јасна и оригинална као она горња, али ипак. Пре свега, од свију Турака у *Вијенцу,* Мустај-кадија изгледа

* *Решетар.*

најугледнији, највише истакнут, по рангу и иначе. Он је кадија на Ободу*, у главном месту потурица; после, живео дуго у Цариграду, одрастао у њему** а познато је колики је, међу провинциалцима, углед оних који из престонице долазе***; најпосле, најречитији говорник турски, јамачно вођ црногорских мухамеданаца. Њега Срби као највећег крвника сматрају и, чим на Обод нападну, њега траже да убију и убију доиста****. Његов говор реши питање ради којега се скупштина окупила, најважнији је на састанку. Ето, тај човек, у том свом говору („што зборите, јесте ли при себи?“), испољи јаче једну своју црту, једну значајну страну свога и општег турског карактера, наиме фанатизам. Он је тип турског фанатика, заслепљеног мухамеданца. Он је још и лукав у високом степену: он је „пунан

* Он је тај кадија чију синовицу сватови доводе на Цетиње (в. појаву сватова).

** Мустај-кадијине су речи:

„О Стамболе . . .
„сто путах сам у мојој младости
„из миндера у зору хитао
„на твој поток бистри и чудесни . . .“

*** Аџи-Али-Медовић кадија такође је учио у Цариграду (в. ст. 738).

**** За њега каже Богдан Ђурашковић:

„Крвника га ришћанскога нема,
„Заклала га пушка црногорска“ (ст. 1911, 12).

Он је, у осталом, једина личност *Вијенца* што је погинула у покољу Бадњег вечера (ст. 2700).

губе и лукавства", каже Богдан Ђурашковић за њ. А то све није тако мало да се преко тога пређе. То даје једно јаче обележје Мустај-кадији и видније оцртава његову фигуру. И ако та фигура не пада јако у очи, она је ипак обележена, јасна, и, готово можемо рећи, индивидуалисана.

6. — Сестра Батрићева зацело представља индивидуалисан карактер. Најпре је незаменљива, а после и израђена фигура. У онако драматичној сцени као што је њена, и карактер њен се морао потпуно оцртати. Карактер је одиста оцртан. Не треба гледати у тој сцени само на интересантну форму народне тужаљке која јој је дата, него на саму јунакињу, на карактер ове. Треба поћи од тога да се она убија на крају тужаљке, па ће се онда разумети емоција у нарицању изражена и карактер јунакиње.

Одиста, нарицање сестре Батрићеве не показује девојку убијену од жалости, која тужи скрушено и меланхолично, него — тако бар можемо сматрати донекле — очајницу која се загонила по цетињском пољу па плаче, јеца, јауче, грца, вришти, крши руке и чупа косу од муке. Њено нарицање је очајно, лудо, манито. Све што она каже, испрекидано је и растројено као код онога који муца од бола и немира. Њене реченице нису довршене, ни везане једна за другу; свакој се крај губи у плачу и јауку; цео монолог је испресецан, раскомадан, распарчан. Ту је све краткога даха, све дрхти од жестоке страсти, и навалују мисли једна на другу док се

све не скрхају у једну страшну клетву и у једно девојачко самоубиство. Сестра Батрићева представља пун драматични карактер. Фигура њена ван сваке сумње је индивидуалисана, особена, оригинална, јасна.

7. — Иста је таква и фигура бабе. Ни ту се јасноћа, особеност, незаменљивост и индивидуалности не могу спорити. Баба је из Бара, са мора, али иде тако по целој околини и даље, долази чак до Цуца; гради се видарица, бере траве, лечи људе и даје записе од смрти. Познају је људи већ неколико година, и верују у њене видарске способности. Али се она одједном промени. На претњу и заповест везирову, она се реши да овога послужи издајничком службом.

Гадна ствар доиста, та њена служба. Она узме на се маску пророчице и вештице, пође по цуцким и осталим селима, распитује које је дете умрло или које је момче погинуло, па одмах баци кривицу на ову или ону главу у селу што је, као бајаги, дете опчинила и душу му узела. Тако означи двадесет жена као вештице, омрази на тај начин породице умрлих и погинулих са другима, и цео народ доведе до крви и ножа. Кад је ухвате, она је толико лукава и претворна да се и даље гради вештица, да плаче бајаги. А кад владика попрети и цео народ се усколеба, она се препадне, задрхти и призна све.

Не могу да кажем да је бабин карактер израђен потпуно, довољно, психолошки, али сигурно могу рећи да је њена фигура индивидуалисана.

8, 9. — У гомили Црногораца има такође неких физиономија које су толико оригиналне да ми је чудо како су досад могле пролазити неопажене. Такви су нарочито кнезови Јанко и Роган. Њих двојица потпуно су различни од осталих Црногораца. Ја их заједно узимам, као један тип, и држим да то ништа не смета индивидуалности њихових фигура: оне су индивидуалисане према другима а не једна према другој.

Сви Црногорци у *Вијенцу* јесу, више или мање, јунаци, хероји, витези, срчани и убојити људи, ратничке и марцијалне фигуре, крвавих очију и мрачна изгледа, готови да на једну реч полете у бој исуканих јатагана: сасвим су друкчија ова двојица. Они нису озбиљни типови него комични, смешни, луди. То су два шаљивца, два комедијаша, „два дедака обадва једнака“ који се кроз цео комад шале, терају спрдње, чине свакојаке враголије с Турцима и Црногорцима. У оној мучној и крвавој атмосфери какву је Његош у *Вијенцу* оцртао, где Турци једнако буше и ријуу против Црногораца; где, како ко дође на сцену, јавља о некој погибији црногорској; где се сваки час дижу мртвачка носила; где Турци косе и искорењују најаче породице и читава племена; где сестре за братом косу скубу и убијају се ножем иза појаса; где ваздух дрхти од ужаса а земља провире крвљу — у тој атмосфери, њих двојица иду по логору црногорском, хватају једног по једног па га заједају и пецкају, дирну час Мандушића, час попа Мића, час игумана, а

већ што се Турака тиче, њих чим стигну, одмах учине сехир с њима и отворе један јеглен који се нимало не одликује симпатијом и поштовањем према овима. Такви су, у главном, кнезови Јанко и Роган; не треба никако сметати с ума да су они ипак чисти црногорски типови.

Они су, пре свега, стари људи: Рогану има осамдесет година* а Јанку толико исто ваљда пошто му је парњак у свему. После, они су другови, пријатељи, помало комшије, скоро побратими: чим дођу на сцену први пут, нађу се, здруже се и остану здружени до краја; кад Јанко први пут дође са Озриниħима (госпоħинска скупштина), Роган га одмах ослови, а овај га отпоздрави пријатељски, као старога знанца. Најпосле, нису никакви ратници, никакви завереници, никакве бојне снаге. Док сви остали имају некакав задатак у устанку, њих двојица немају. Док не почне бој, нико не може рећи да добије од њих, а чим почне, њих и нема на сцени. То су вам два мирна и разговорна чиче, који нимало не личе на старину Новака или Југ-Богдана. Они су за шалу а не за бој; једном од њих (Јанку) то чак и кажу Црногорци: „ти све, кнеже, на шалу окрећеш“ (ст. 2240). Сад, њих двојица дочекују, као и остали, Турке, сватове, покајнице, жене, бабе, ве-

* *Вијенац*, ст. 1968. Ја држим да су сви кнезови у *Вијенцу* стари људи, како и одговара њихову положају. Како ова двојица, тако ваљда и кнез Бајко који је дед покајници, кнез Раде који је ваљда старији брат владичин, и кнез Никола.

штице и све друге долазнике и давуџије; присуствују разним сценама које се одигравају на цетињском пољу, и ево како се понашају.

У сцени са заљубљеним Мандушићем, на пример. Свршила се скупштина, отишли и везирови гласници, надошла ноћ; оно што је Турака и Црногораца на скупштини било, то легло на лединy да отконачи под ведрим небом; „мртво доба ноћи, све спава“: само кнез Јанко и Роган чули да неко говори кроза сан, па брже боље онамо од куд се чује глас, радознали да виде и чују шта је. Кад тамо, а то Мандушић спава као заклан, али ипак говори нешто у сну. Зачуђен Роган хтеде да га пробуди и озбиљно запита шта му је, али не даде Јанко: њему је до смеја, види да је моменат згодан за шалу, па би да наставе запиткивање али да не бу̑де човека, јер је овај такав да ће и у спавању одговарати на постављена питања. Онда га узеше запиткивати, радознало, кроз смех, обешењачки, па кад се сити насмејаше а Мандушић већ почео сувише „ђетињити“, рећи ће Роган Јанку: „не питај га, аманати, за такве ствари док се није што изблеја̑.“ Сутрадан, кад се сви беху пробудили, и узели редом причати шта је ко сањао, њих двојица окупише Мандушића који ништа не прича: „Мандушићу, што си невесео; што не причаш што си ноћас снио?“; ни тада нису ради оставити јадна човека на миру.

Како поступају с Мандушићем, још горе чине с попом Мићом. Долази сиромах поп, доводи масу

људи на даву владици; ма колико да је комичан, дошао је по озбиљну послу и није сад за дирање: али наша два кнеза видели да поп носи неко писмо у руци (обичај је, ваљда, да сваки који се жали, носи и писмену жалбу собом*) па чули да су се жалиоци попу обратили да им он писмо напише, а знају да је поп неписмен, и онда почну (ово све Јанко) своја пецкања и задиркивања. Владика узима писмо, гледа га, и не говори ништа; а Јанко одмах: „што је било? што пише, владико?“ Владика мирно и озбиљно одговори како се писмо не може прочитати, и хтеде да га врати попу, али Јанко пружи руку и узе писмо, па га стаде разгледати и дивити се бајаги:

„Дивна писма, јади га убили!
„Красно ли је на карту сложено,
„Као да су кокошке чепале.“

А кад заврши то и изазва смех целе гомиле, он поврати писмо попу и замоли га да он сâм прочита, кад владика не уме:

„Попе Мићо, држ’ ти ово писмо
„те прочитâ, да знамо што пише.“

* У својој приповеци *Од невоље дивљак* (Зимње вечери, 89) М. Ђ. Милићевић прича како су неки кметови дошли Али бегу на тужбу, па „један од њих држаше дуг лесков прут који је на врху расцепљен, и у њега је уденуто некакво̀ писмо“; то је писана тужба, а кметови је и усмено казују. У једној од *Цртица за раниjу слику сриске престонице* (Годишњица XXII, 23), исти писац прича како

И тако даље; сви знамо како се он даље, кроз целу сцену, руга попу што не уме читати. Јанко чак ни доцније не оставља попа на миру. У појави бабе он такође нађе начина да га дирне. У оном страшном моменту кад раздражени Црногорци, сви листом, скоче да бабу заспу камењем; кад баба види блиску смрт пред очима па, сирота, моли само да јој даду попа да је исповеди, кнез Јанко јој примети:

„Нема, бабо, овде духовника,
„нако ћемо послат попа Мића,
„а он књиге уза себе нема.“

Та је примедба одиста обешењачка, и лепо карактерише Јанка.

Јанко чак и игумана дира. Ноћ је у очи поласка у бој, скупштина се претворила у логор, дошао игуман да храбри борце, и чека само да га позову да почне беседити: и сад, кнез Јанко ништа паметније не нађе да му каже него, како се загледао у бројанице игуманове, запита га: „а бројиш ли све тако, игумне?“, и почне се шалити с њим.

Колико су Јанко и Роган различни од осталих Црногораца по нарави и карактеру, јасно се види у појави Драшковој. Кад Драшко дође, сви главари питају га озбиљно о путу његову, само ова двојица

су неки Цигани дошли да моле нешто Илију Гарашанина, па опет „један од њих држаше подужи штап, на врху расцепљен, и у том процепу некаку хартију“ на којој је била написана молба, а ова ће бити казана и усмено.

све којешта запиткују. Док један пита какви су јунаци Млечићи; други, како пију уз гусле; трећи, какви су им судови; четврти, какав изгледа дужд — дотле Јанко пита: „а бјеше ли игре у Млеткама?“, а Роган: „а како те рањаху, војвода?“ (Узгред буди речено, Роган је ждера, он сваки час говори о јелу: „навртите те пет шест овновах да ручамо, да дома идемо“, или: „хиљаду сам плећах оглодао . . .“, итд.) Они, у осталом, и иначе, у другој прилици, питају и говоре неозбиљно, детињасто.

Да није њих двојице, појава бабе била би сва трагична; услед њихових питања, већи њен део испао је доста комичан. Јанко је тај што се распитује о вештицама; он је оно заинтачио питањима, радознало, наивно, комично:

„Кажуј, бабо, јеси ли вјештица? —
„А како се градите вјештице? —
„Па послијед што се од вас ради? —
„Слушај, бабо, све ти вјерујемо . . .“

а једини Роган пристаје за њим, одобрава, прави и сâм примедбе, не би да мења разговор. Ето тако они разговарају са свима личностима црногорским у *Вијенцу*.

А с Турцима? Њих не могу да виде очима, толико их мрзе. Оно, истина, и остали главари мрзе Турке, али то чине некако отмено и витешки, а ова су двојица и ту смешни. Они, најпре, држе да Турци нису људи као други, нису крштен народ; после, кажу, немају венчања него живе „кâ остала

стока“; најпосле, Турци смрде, удара из њих нека „тешка воња од некрсти“, Јанко не може да спава од тога, а сиромах Роган, кад седи случајно близу њих, мора да држи нос непрестано у рукама, иначе би га, каже, мука препала. Сад можете замислити колико ће љубазности њих двојица да укажу Турцима кад с њима разговарају запушена носа.

Кад Турци дођу на договор, овој двојици ће бити, за цело време, криво, мука, и сигурно им неће ићи никако у главу шта би владици те Турке дозва на састанак. Они ће се зацело ругати Турцима, и то заједљиво, жучно, безобзирце, без сажаљења, безочно, неправедно чак, ако смем тако да се изразим. Да само два примера наведем, ено како Роган дочекује првог говорника турског (Медовића), и како Јанко најбољег (Мустај-кадију). Медовић, истина, не погоди о чем треба да говори, али говори паметно, лепо, помирљиво; предлаже умир неких породица и братстава; толико је чак попустљив и снисходљив да хоће сâм да поднесе све трошкове и сву срамоту око тога; нуди да он сâм дâ накнаду за убијене а то је преко сто дуката на главу, и да пође пред кумама као покајник а то је страшно (Љубиша је то лепо описао у причи *Поп Андровић нови Обилић*) — али Роган одмах њему („Ефендија, ти не угонета“) како је глуп, како му се „још хоће памети“. Тако и Јанко с Мустај-кадијом. Овај, у најважнијем тренутку договора, изговори ватрено, одушевљено, фанатично, ону познату, сладострасну,

јаку, силну, речиту похвалницу мухамеданству, и таман мисли да је произвео најбољи утисак, а кнез Јанко устане, дође до њега, унесе му се у очи*, скине капу па поругљиво, увредљиво, изазивајући:

„Ефендија, овако ти хвала!
„лијепу ни ишчита предику:
„што тражили, оно смо и нашли.“

Такви су кнез Јанко и Роган према Турцима; видели смо какви су према својим сународницима. Па и иначе, кроз цео *Вијенац*, има још црта и зна-

* У *Вијенцу* не пише да Јанко овде устаје, него само да скида капу. Ја ипак држим да ствар смем овако замишљати. Мени се уопште чини да је ова скупштина много бурнија него што на први поглед изгледа; да ту има више кретања и живости; да ту нпр. не остану сви до краја како су први пут сели, него устају, скачу на ноге, леже изваљени итд. Мандушић нпр. зове Бајка да му „пухне у око“, Бајко јамачно устане тога ради јер ено му Мрваљевић одмах иза тога каже: „не прелаз' ми преко пушке, Бајко.“ — Кад, на крају скупштине, хоће да се побију, ја не држим да је то због речи Мандушића и Мухадиновића, нити да баш ова двојица насрну један на другог, него да то чине неке сасвим друге личности, оне понајпре што су неме. Јер ја овако замишљам ту скупштину, управо њен крај. Како поглавица има стотина, то су се поделили по групама, и тако разговарају: тј. не учествује више цела скупштина у разговору, него се комшије издвојиле у засебне гомилице па на само говоре. Сад, док се Мандушић и Мухадиновић на једној страни разговарају, други на другој страни дошли су до туче. Тако, држим, и оно што сердар Иван говори са Фератом Зачиром није него говор међу њима двојицом који остали не чују.

кова који их у истом смислу карактеришу. Они су по свему друкчији него остале личности у *Вијенцу*, и њихове су фигуре довољно, сигурно, магистрално индивидуалисане и оцртане.

10. — Има три личности које јаче представљају националне хероје и јунаке спева него остали, и све три имају ипак свака засебну физиономију; то су Вук Мићуновић, Вук Мандушић и војвода Батрић.

Вук Мићуновић је, наиме, прави национални јунак. Он је очевидно највећи јунак свога времена. Само се за њега каже она огромна похвала која тим више добија вредности што је не изговори једна личност него „мнозина“, пуно њих из гласа:

„Мићуновић и зборп и твори:
„Српкиња га још рађала није
„Од Косова, а ни пријед њега“.

Другим речима, то је најбољи српски јунак; ништа мање. Тако га је Његош насликао. Све што год чини и говори Мићуновић слаже се са идејом о њему која је у горњим речима изражена. Он је, доследно кроз цео спев, прави херој, потпуни витез српски, пун части и поноса, свестан свога позива, опијен славом и јунаштвом, бранилац народног права и имена, патриота пун вере у јачину свога народа (овај оптимизам такође му лепо доликује); речју, чист, прави, оличени тип националног јунака

Његове су многе од оних речи које се највише из *Вијенца* наводе. Његово је оно: „благо томе ко

довијек живи, имао се рашта и родити". Кад он то каже, он мисли на славу која се на бојном пољу тече; по томе се види, какав појам има о јунаштву. Оно друго: „јунаштво је цар зла свакојега а и пиће најслађе душевно", што га у истом смислу карактерише, такође је његово. Колико он само на славу и јунаштво мисли, види се и по овоме. Кад сердар Вукота, при крају договора с потурицама, проклиње рат и жали младе момке што у рату гину, Мићуновић каже:

„Што су они? жертве благородне
„да прелазе с бојнијех пољанах
„у весело царство поезије . . ."

На сваком кораку видите да је он изабрани представник јунаштва. Кад Томаш Мартиновић (почетак госпођинске скупштине) помене како су им Турци жену уграбили, Мићуновић каже:

„Какву жену, ругаш ли се збиља?"

Њему је дато да изрази тај осећај Црногорца који се тиме лично осећа осрамоћен. На састанку с потурицама он дуго ћути, али кад, после говора Мустај-кадијина, види каква је ситуација, он грмне:

„Крст и топуз нека се ударе;
„коме прсне чело куку њему!"

Страшна реч! Она обухвата целу ситуацију и најаче изражава расположење црногорско. Мићуновић, после, пита Драшка за гусле: само њему приличи

да за то народно обележје пита, ником другом; само онај који представља Српство, сме да пита за оно чиме је Српство представљено. Али он не остаје само на томе. Колики је он у ствари представник народне части, види се и по томе што увек он брани ту част чим на њу Турци налете. Кад Хамза, никшићки капетан, увреди Србе, називајући их Власима и истичући се бољи од њих, Мићуновић једини протестује:

„Какво Влаше, крмска потурице!
„Ђе издајник бољи од витеза? . . .“

Тако исто и кад га рицал Осман увреди. Увек су му, још, ти протести енергични, поносити. Мићуновић има и највише националног осећања, патриотизма. Он се највише разједи на свате Црногорце што пристају уз Турке. Он теши владику кад овај падне у очајање, и то оним дивним, финим, топлим говором (тројичанска скупштина).

Мићуновић, додуше, није оригинална појава; он има само оне познате, конвенционалне особине црногорске које због тога мање упадају у очи, али их има све у најачој мери, на највиши ступањ дигнуте, типски здружене и чисто изражене; он је идеалан, благородан тип свега што је најбоље у црногорском карактеру, и он, према томе, представља индивидуалисану фигуру тако исто као и раније поменуте личности.

11. — Вук Мандушић сасвим је друкчији, ни налик на Мићуновића. Он нимало не опомиње на

Милоша Обилића, Бошка Југовића, Кајицу војводу, на оне отмене и поносите јунаке и газије којима је Мићуновић сличан и сродан. Он пре личи на Краљевића Марка, Милоша Војиновића, Јована Курсулу. Он је од оне фамилије јунака који бој воле само ради боја, који се туку чим им се прилика укаже, живе за свој рачун, раде на своју руку, самовољно, независно, недисциплиновано. Он је делија, делипала, јуначина, чудњак, особењак, згранов, будалина, задрта будалина, ако се тако може рећи. Фигура је његова оригинална и комична понешто, услед тога.

Његош је ту фигуру нашао у народној песми, и пренео је у свој спев, задржао јој све основне особине које су јој тамо дате. У песми, Мандушић има пуно двобоја и међдана, и увек се оригинално понаша; често су му и противници тако исто оригинални, будалине као и он: све будалина Тале, Зука од Клобука и слични. Кад Турци ограбе сестру Стојана Јанковића а Стојан да хабер јунацима и скупи потеру, сваки јунак поведе у потеру пуно момака, ко пет стотина, ко хиљаду; сваки хвата бусију да му је лакше напасти на Турке отмичаре, — само Мандушић долази сâм и не хвата бусије, него сео на сред друма, прекрстио ноге па чека да се појаве Турци*. Такав је Мандушић по песми.

* *Вук*, Пјесме, III, 35:

На онога Мандушића Вука
Који нема ни једнога друга,
На сред пута ноге прекрстио.

У *Вијенцу* он тако исто ради ван осталога друштва. Сви завереници у *Вијенцу* сложно раде; устанак на Турке има да буде организован: најпре ће ударити они на Цетињу, па онда они други по осталим крајевима где има потурица. Потврде ради, упућујем на оно што улаци из Ријеке и Црмнице јављају владици:

„Како чусмо за бој на Цетињу —
„Како чусмо што би на Цетињу —“

где изреком кажу како су чекали на сигнал с Цетиња, да би почели бој. Само се Мандушић издвојио и ради на своју руку, само он не чека на сигнал одозго. Он се, најпре, не бије тамо где има потурица него залута негде у љешанску нахију где њих, изгледа, нема, него су тамо само прави Турци; а после, њему не поручује владичин гласник као другима него му нека жена дође па јави: „ево Турака,“ „ево харачлија,“ и он на тај глас пође да се бије*.

У *Вијенцу* је Мандушић и иначе оригиналан и комичан. Он је једини заљубљен, на пример. То му, међутим, не личи и зато му се она два кнеза

* Да ли и Мандушић учествује у устанку на потурице, не види се јасно (њега нема на сцени од појаве сватова до последње). Може бити, јер он иде у љешанску нахију тек после покоља на Цетињу („на Шћепан дан“). Али може и не бити, јер док се он у љешанској нахији туче, устанак траје у Ријеци и Црмници (гласник долази на Цетиње тек на нову годину), и вероватно да је цело учешће Мандушићево у устанку само оно у боју код Прогоновића.

смеју; он, у осталом, и поп Мићо, једини су којима се смеју њихови другови и пријатељи у *Вијенцу*, После, он спава тешко и тврдо: целу ноћ живо сањао а у јутру, кад га питају, он и не зна да је сањао. Сам каже:

„Ни што снио, ни причат умијем,
„но сам сву ноћ као заклан спава“*.

Какав је доиста, најбоље се може видети у последњој појави, у којој је он главна личност. Пре свега не улази у собу као други људи него лупа хоће врата да развали, тако да игуман и сви остали мисле да је луд. А кад му отворе врата, он упадне у собу прљав и поцепан, сав намрачен и крвав, са пребијеним џефердаром и изломљеним токама, а бркова палих по токама, црних и дугих; седне а „никоме ни *помоз' Бог*“. Најпосле, почне причати, с почетка добро али после невезано и испрекидано, са застојима и скоковима који више долазе од тешке неписмености његове него од веће муке у јунака, и онда се расплаче над пребијеним џефердаром. Кад шта је узрок његову ненадну доласку у владике, он потегао чак из Прогоновића, препешачио пола Црне Горе, само да дође владици да му овај нађе мајстора који ће оправити пушку.

* Овде ми је примећено (К. Луцерна) да ову „негацију“ Мандушићеву „не тумачим психолошки чим у њу вјерујем“; можда је примедба тачна у неколико, и можда не треба веровати у истинитост Мандушићева исказа, — а можда и није тачна, и треба веровати.

Колико наивности која на длаку одговара целој његовој фигури!

Мандушић је, нема сумње, једна сасвим јасна и оделита фигура.

12. — Војвода Батрић, најпосле, више личи на Мићуновића, али опет има нека разлика у њихову карактеру.

Мићуновић је јунак српски, Батрић је јунак црногорски: о првоме се каже: „*Српкиња* га још рађала није"; за другога, да га „*Црногорка* још рађала није". Мићуновић је, даље, јунак уопште, Батрић је само јунак црногорског ослобођења. Он је чист представник саме идеје ослобођења, главне идеје спева. Њега је Његош изабрао да му ту идеју представља. Њему та улога приличи; он је и по историји јунак догађаја, и он ту улогу кроз цело дело доследно носи. Што год каже, каже као човек који једнако мисли на истрагу потурица; који ништа друго неће него само да раскрсти с овима, једанпут за свагда. Други траже истрагу зато што воле рат уопште: он зато што не трпи да потурице, под коју било цену, остану у земљи. Он не да, видели смо, ни женама да одбегну за потурице, ни кад морају. Он неће никакву мешавину с Турцима, ни онакву као што Ружа чини, ни какву било другу. Он се чуди и Батрићу и љути на њ („Бог га јаки и мртва убио") како је могао на веру ићи Турцима. Он одиста тражи чисто стање пред собом, чисту ситуацију и односе с Турцима; не дâ никаква затишкавања и кријења. Он каже владици,

кад га моли да овај прочита везирово писмо: „већ нећемо да се крије ништа“. Он једини разуме владику, он је најпреданији човек његов, најближи њему по идејама. Кад кнез Раде увреди владику, само га Батрић брани и штити, а други „сви муче, нико ни у нос“.

Али се цео његов карактер најбоље види на састанку с потурицама. Кад види како је цео договор криво почео; како је владика пропустио да каже главно; како после толиких говора право питање још није изнесено на дневни ред; како Турци не знају или неће да знају о чем је у ствари реч а Црногорци ударили у шалу и пецкања; како је цела скупштина у опасности да испадне на празно сазвана — он, који једини међу свима главарима узима ову скупштину озбиљно, устаје на ноге, висок, леп, млад, скоро најмлађи од свију, па одважно, лојално, поносито, витешки прокламује праве захтеве црногорске:

„Турци браћо, у кам ударило,
„што ћемо ви крити у кучине?“

Још он то прокламује потпуно, изрично, најчистије, без сенке увијања, тако да ни једном Турчину не остане ни трага од сумње, тако да сваки зна шта га чека ако се положени захтеви не задовоље. Све, уз то, потврди јуначком заклетвом свечано:

„Не шћесте ли послушат' Батрића,
„кунем ви се вјером Обилића . . .

Врло чиста и симпатична слика носиоца идеје, јунака спева. Она сасвим одговара ономе који се кроз цео спев стално глорификује (сцене снова, гатања и др.).

Ова три јунака, дакле, издвајају се од осталих Црногораца, као и један од другог, својим јасним и индивидуалисаним фигурама.

13. — Фигуре других Црногораца можда нису тако јасно оцртане ни тако развијене као што је то случај с досадашњима, али ипак и у њима има црта преко којих не би требало прећи, које их бар мало издвајају од осталих личности.

Међу такве ушао би кнез Раде. Његова улога није велика, ограничена је само на један епизод, и она га не карактерише потпуно. Али ће сваком читаоцу *Вијенца* бити јасно да онако смеле речи које су упућене владици (више пута помињано: „Што се мрчи када коват нећеш?“) нико други не би смео да му каже него његов брат (можда старији).

14. — У ове би се могао убројати и сердар Вукота. Карактер његов није изражен, наравно; нити му је фигура лично особена, али се види да је угледан, вишега ранга од осталих, један од првака народних. При свој оскудици боје и рељефа, осећа се да га је Његош сликао према идеји коју историја даје оним угледним Вукотићима које овај представља. Он у *Вијенцу* предводи своје братственике Озриниће; он говори у њино име (почетак госпођинске скупштине); његов сан представља

тежње целога братства (в. сцену снова); он ословљава долазнике и не дâ да се удара у шалу кад се има озбиљна посла (сцена с поп Мићом); он заклиње главаре у цркви (сцена заклетве). Он је чак близак владици по рангу као што му и историја допушта, и сме да му примети по штогод („Бог са нама и анђели божји"); ваља видети да не разговора сваки с владиком, него само најугледнији*.

15. — Још је више од Вукоте, у овом погледу, истакнут сердар Радоња. Ни он, наравно, нема правога рељефа, али има нешто од слике коју би му историја дала. Познато је ко су Радоњићи по историји, и како охолу породицу представља Радоња (в. I. гл.). Његош је имао да обележи ту охолост, да покаже како су се они као гувернадури земаљски машали и за владалачко достојанство, и сматрали се као највећа господа у земљи. Његош је то и учинио, и то само једним потезом, једном цртом, једном једином речју. Кад Драшко дође из Млетака, сви га главари питају за оно чиме се највише интéресују, или што коме најбоље приличи; али сваки пита за ситне, обичне ствари. Само сердар Радоња, важан и достојанствен, са претенсијама да је највећи господин у земљи, налази да његову рангу приличи да само за једно пита, за највећег госпо-

* У допуну ове карактеристике коју сам дао о Вукоти, а у свом приказу ове моје књиге, Јенсен додаје: „сердар Вукота представља помирљиви, уздржљиви и мање неустрашиви елеменат".

дина у Млецима, за дужда: „а гледа ли принципа, војвода?“ Ја мислим да је ово врло добро нађено.

16. — Најпосле, сем ових, још једна личност као да има своју физиономију: сердар Јанко. Изгледа да је Његош имао извесну идеју о њој, и ако није стигао да јој праву и живу форму дâ; и ту идеју поцрпао је из народне песме. Народна песма* обележила је сердара Јанка као човека вешта, згодна, добра познаваоца Турака, најбољег да у опасним тренуцима уходи турску војску. Доиста, он као да је најбољи познавалац Турака у *Вијенцу*. Кад владика предложи договор с овима, сердар Јанко примети једини да је то залудан труд; кад осети да ће везирови гласници можда дуже чекати на владичин одговор, он би да се они брже отправе „да им паша штогод не двоуми“; кад је реч о женидби и обичајима Турака, он једини тачно познаје ствар.

Све ове личности које смо од почетка главе досад поменули, могу се сматрати (ове четири последње са нешто мање права) као индивидуалисане фигуре**.

* *Осле̏дало,* песма V.

** Могле би се убројати у горњи ред можда и ове личности: Обрад, ђаче. — Јенсен је у поменутом приказу приметио за Обрада да „има увек неке слутње и чврсто верује у врȁџбине и снове“. — У улози Богдана Ђурашковића има неких не баш неважних доследности. Богдан куне Мустајкадију: „заклала га пушка црногорска“ (ст. 1912), па га он и убија: „само Богдан што је похитао те убио ријечког

А остале? Остале су споредне личности, по улози и по значају, фигуранти од којих се никад и не тражи да имаіу своју особену фигуру. Њихова је важност од прилике као важност оних личности у драмама које се на списку означују неодређеним називима: први, други, трећи грађанин; први, други, трећи војник, итд. Овде би се могло рећи: први, други, трећи главар*. Што те личности, дакле, не представљају никакве нарочите фигуре, то не смета ништа. Личности *Вијенца* могу се сматрати као индивидуалисане фигуре, и ако нису све такве.

3.

Питање о индивидуалности није једино у питању о карактерима. Ако су ови индивидуалисани, они тим још нису у сваком погледу добро оцртани. Индивидуалност њихова, наравно, сведочи о добром цртежу њихову, али треба још особинâ па да цртеж буде сасвим добар. Треба да су карактери доследно и природно изведени; да су оцртани верно,

кадију“ (ст. 2699, 2700). — Тако и у улози Бајка. Он је сањао (сцена снова) страшан сан и слути: „без зла ми се обићи не може, и без неке братске погибије“ (ст. 1369, 1370) и одиста његов унук (Батрић) и унука (сестра Батрићева) погину мало доцније.

* Ја знам да ни Раслапчевић, ни Томановић, ни Мрваљевић нису, у ствари тј. у предању и песми ситне и неважне личности, али јесу такве у *Вијенцу*. Њима Његош није имао прилике дати онакав значај какав имају у песми, и зато им није ни оцртао особену фигуру.

живо, истинито, с природе; да је, у њихову цртежу осведочен известан посматралачки дар, једна јача студија типова и нарави, па тек онда да се може рећи да су добро оцртани. Јесу ли, пак, такви у *Вијенцу?*

Извесне угледне фигуре — владика, војвода Батрић, Мићуновић и Мустај-кадија, — нешто су идеалисане. У њима је песник хтео да оличи извесне идеје, које одговарају његовој поетици и карактеру самога спева. У спеву који прославља ослобођење црногорско, потребан је био један карактер који ће оличавати тежњу за тим ослобођењем, бити носилац идеје, јунак спева (Батрић), и други опет који ће оличавати супротну идеју, противничку тежњу, и представљати тип тадашњег непомирљивог потурице (Мустај-кадија). У спеву који, сем овога, има и шири значај једне националне епопеје, потребан је био и карактер једног правог, типичног националног јунака који би цело Српство представљао (Мићуновић), као и нарочити карактер поглавара који би великом значају догађаја одговарао, карактер великога патриоте, владаоца у вишем смислу (владика). Ипак, те су четири фигуре живе и природне, лепо и доследно изведене.

Батрић ништа није изгубио од природности тиме што је носилац идеје ослобођења. Он је само с те стране показан, само с тим хероичним својствима представљен, али је он и доследан самом себи кроз цео спев, и Црногорац од главе до пете. Нема ни једне речи његове коју не би могао Црно-

горац рећи, ни једне радње коју овај не би могао учинити. Он не само што није у правом смислу идеалан, што нема никаквих виших својстава него други, него је чак наиван, безазлен, прост. Његова национална свест, и ако јака, није довољно висока. Њему је цело Српство, не у православљу, што би за њега било још добро, него само у неком спољном вршењу неких народно-црквених обичаја. Кад тражи од Турака да буду један народ и једна вера са Србима, он иште од њих само да налажу бадњаке, да шарају јаја ускршња, да посте два часна поста, ништа више; још изрично каже: „за остало како вам је драго“. Такву безазлено упрошћену идеју о Српству чак не би смео да има јунак спева (владика је нема), али она сасвим одговара простом Црногорцу какав је Батрић.

Као Батрић, тако је исто жива и природна фигура и Мићуновић. Мићуновић је идеалан јунак, али та његова идеалност не претпоставља никаква нарочита својства, виша но што би их он могао одиста имати. Његош је тај идеал у њему изразио врло простим средствима, ситним, ништавим цртама, са један два потеза. Као год што је цео Радоњин карактер одједанпут оцртао једним стихом, једним питањем које му је у уста ставио, изразио је Мићуновићев карактер с тако исто малим средствима: једно питање, два говора, три примедбе довољни су били за то. Мићуновић је оцртан као идеални представник српског јунаштва само тим што пита Драшка за гусле, говори у одбрану Српства, слави

и хвали јунаштво, итд. Цела његова слика, дакле, ипак је састављена само из црта које и обична Црногорца могу карактерисати. А после, Мићуновић није само са идеалне стране показан. Има епизода у којима је он обичан, као и други, са истим особинама и манама које и други имају; и ти епизоди дају још више вероватности и природности његову карактеру. У једнима (епизод кад Мићуновић „лежи заједно са сердаром Јанком"), он има шале, подсмеха, веселости. У другима, опет (епизод гатања), показује се примитиван, сујеверан, гата у плећа као и други, и више него други (видети речи које му Вукота Мрваљевић каже).

Мустај-кадија такође је жива, природна, лепо израђена фигура. Што својим фанатизмом, обешћу, гордошћу и лукавством оличава оне конзервативне потурице ондашње, то му ништа не смета да остане ипак прави и истинити Турчин, да се његов карактер састоји само из црта које Турцима доликују. Све што чини и говори, просто је, обично, природно, истинито. Чак он, тиме што је главна одлика његова фанатизам, представља финији тип Турчина, не вулгаран и конвенционалан; али о Турцима мало доцније.

Владика, најпосле, тако је исто жива и природна фигура. Ни код њега у главном нема ничег што би изгледало неприродно, невероватно, извештачено*. Слика је идеалисана, ван сваке сумње;

* Нешто ипак има. Неприродно је мало оно што владика озбиљно држи да ће превести потурице у хришћанство

владика Данило није био такав, али, кад се већ узме то да је Његош овде жртвовао историску верност карактера једној тежњи да изради виши тип владаоца, онда је слика добра, потпуно успела. По концепцији коју је Његош имао о владици, фигура овога жива је, коректно израђена, и ако је необична и велика. А велика јесте, одиста, колосална. Владика није обичан човек, није један од оних које, како се често у критици каже, сваки дан сретамо на улици, него је некакав виши створ, скоро надчовечански, надземаљски. Он међу оним Црногорцима изгледа као Мојсије међу Јеврејима како га је Алфред де Вињи описао; онај Мојсије који је тако велики духом да себи равнога нема, који својом величином постаје страшан другима а мучан самом себи, и који моли Господа да му подари вечни сан, не би ли га тиме ослободио тешке и заморне величине. Његош је у владици начинио једну од оних грандиозних фигура какве само код врло ве́ликих песника налазимо насликане. Њу као да је стварао Шекспир, Данте, Есхило, песник Библије.

Код женских фигура у *Вијенцу,* Његош је имао прилике да пуније оцрта карактере; не само да обележи једну малу силуету, него да у свој пуноћи развије прави карактер, да наслика страсти и осећаје у јачем напону, да оцрта целу душу. Сестра

То смо пак ми једанпут већ рачунали као погрешку (III. глава), па сад пролазимо мимо.

Батрићева и баба налазе се, по изузетку од осталих личности, у врло очајним, трагичним ситуацијама; њихове сцене су драмске сцене. Како су њихови карактери оцртани, колико се Његош показао вешт у драмском сликању карактера?

Карактер сестре Батрићеве добро је израђен, — то смо довољно видели у ранијој анализи —; он сведочи потпуно о Његошевој способности и за ову врсту сликања карактера.

Али карактер бабе није исте израде. У последњем моменту, кад народ попрети баби да ће је каменовати, цртеж је оскудан, недовољан, слаб. Баба би, према свом карактеру и ситуацији у којој је, на ту претњу имала да се трза и отима; и ако се исповеда, да ипак прикрива ствар, извија и измишља; да при томе обазриво мотри какав утисак њена одбрана чини и да прозире по лицима колико јој се верује; да се, што је могуће више, опрезније и лукавије брани; а, у исто доба, да моли и богоради да јој опросте живот; да уопште боље гледа да сачува себе и своју тајну од својих гонилаца. Ови, међутим, треба да је одиста гоне, немилосрдно и неумољиво; што она више крије, они све више да истражују, да је збуњују и утерују у лаж. Једном речју, баба треба да изгледа као звер коју хрти нападну а она се у најжешћем очајању брани од њих, и цела сцена ваљало би да буде жива, усплахирена, испресецана питањима и одговорима. Међутим, баба се код Његоша одмах, на прву претњу, исповеди потпуно, мирно, савесно,

скоро доброћудно, без плача чак, и цела сцена спадне на једно најобичније, скроз недраматично причање. Ту је у место цртежа дошло једно просто причање ради разумевања појаве и обавештења читаоца. Карактер бабин, дакле, није до краја доследно изведен.

Извесне карактере — то су Мандушић, игуман Стефан, поп Мићо, Драшко, Јанко и Роган. — Његош није цртао само као ове досад, него још боље.

Карактери које смо досада прешли (са изузетком бабе), лепо су и доследно цртани, али ови на које сада прелазимо, имају још више живота, природности, стварности. Они први имају у главном нечега замишљеног; осећа се да им је песник кројио карактер према потребама свога спева, стварао их према идејама које су му имали изразити; ови други су без тога, они су чисте фотографије с природе, верно ухваћени локални типови, реалне слике црногорскога живља.

Мандушић још и није такав. Он је рађен више по народној песми него с природе; он је више слика старих делија, некадашњих, давнашњих него тип реалан, посведневан, данашњи: али је та слика ипак врло живо изведена, обилата цртама из живота, преведена на црногорску сасвим, као прекопирана по неком стварном моделу. У обради Мандушићеве фигуре ипак има једно што не ваља, што изгледа апсурдно: то је оно што он одговара на питања и ако спава.

Али игуман Стефан представља стварну фигуру из црногорског живота. То је прост, здрав калуђер црногорски. Мудар је јер је стар и много је видео, али је природа црногорска ту, ухваћена, насликана, јасна. Сетимо се његових разговара с владиком, његова понашања о победи, и нарочито онога разговора с ђачетом, па ћемо видети колико природнога и локалнога има његова фигура. Свуда је жив, природан, истинит; свуда представља примитивну и сирову нарав правога Црногорца; у свему је тип стваран, позитиван, снимљен с природе.

Па поп Мићо! Одмах се види да је то слика реална, из живота. Таквих попова данас ваљда већ нема у Црној Гори; тип је старински, старовремски. У Његошево време још, тај је тип можда био на измаку. Његош сâм подизао је писменост и просвету у својој земљи; сâм нарочито гледао да поповима створи прилике за веће и достојније изображење; сâм, дакле, радио на томе да несавремени типови њихови нестану и замене се новим, ученијим појасом: и то баш и јесте лепо што је баш он, и баш тада, оцртао једну такву силуету, очувао њихову слику у књижевности, спасао тиме од заборава један крајичак давнашње, незапамћене Црне Горе. Он је попа Мића унео у *Вијенац* не што му је то требало него што му се допало: видео такве попове лично, па хтео да им узгред обележи портрет. Слика је, дакле, ван сваке сумње, снимљена из стварности, фотографисана.

Драшкова фигура такође је жива, истинита, по-

зитивна; у њој је тачно погођен тип Црногорца путника у туђини. Под именом оног гласовитог јунака какав је био Драшко Поповић, оцртан је један безазлени Црногорац у Млецима, један тип стваран. Како је то цртање захватило доста простора, развило се на штету економије спева, то изгледа да је Његош тај тип нарочито волео да оцрта. Видео га у ствари, или га живо замислио, па отуд. А можда га је радио баш кад је био у Бечу, Трсту, Млецима, јер он је, у то доба некако, тамо одиста био. Он је био у позоришту и опери (то се све зна, и ван сумње је), видео ваљда и циркусе некакве, па му можда пало на памет како би ту изгледао неки његов Црногорац и то онај из Данилова доба, и насликао то у Драшковој личности. Тако је, можда, оцртао Драшка. Како било, тек је Драшкова слика очигледна копија с природе.

Најпосле, и слике Јанка и Рогана, такође су такве копије. Можда читаоцу ове две личности, према оном како смо их ми представили, не изгледају довољно црногорске; можда смо их ми, хотећи да истакнемо разлику њихову од осталих личности, сувише обележили као лакрдијаше и комичне особе, и удаљили их тиме од типа црногорског. Не треба, међутим, њих тако сматрати. Јанко и Роган у свему су прави Црногорци: они мрзе Турке као и сви остали, имају патриотизма као и други, мисле о Млечанима подједнако са својима, празноверни су као цео народ; речју, ничим се не удаљују од средине у којој су. Само имају неке своје личне

особине, и нарочити темпераменат: обешењаци су и шаљивци, а смешни су и сами са својом јачом наивношћу. У њима је Његош, више него игде можда, оцртао старе црногорске типове, старинске, примитивне, патриархалне, локалне, оригиналне.

Јанко и Роган дакле, као и Драшко, поп Мићо и игуман Стефан, јесу стварне, позитивне слике црногорскога живља, копиране из природе, из стварности, из живота; типови верно ухваћени и снимљени међу локалним и карактеристичним типовима из Црне Горе. Његош је те типове студовао на извору; хватао им црту по црту, пажљиво, потанко, посматрачки, и онда их тек сликао. Он је, одиста, показао прави посматрачки дар у сликању ових личности, и брижљиву студију црногорских типова.

А остале личности, оне ситне, мале, најмање, једва приметне? Да ли и оне сведоче о том дару и студији?

Наравно да сведоче, и ја тиме не казујем ништа ново. Сви они Томановићи, Мрваљевићи, Раслапчевићи, као и сви сердари, кнезови, војводе, прави су Црногорци. Код свију је једно исто јунаштво, част, понос, поглед на свет, и Вуловић се једанпут забављао да према особинама њиховим састави пуну слику српских народних особина. Код свију је, још, она иста патриархалност, примитивност, наивност коју смо код раније пређених личности уочили. Свака личност носи на себи печат локалних особина, одговара својој средини.

Погледајте на њихове рефлексије о Турцима, о Млечићима, о женама, о животу, па ћете видети колико је цео народ тиме погођен, верно изражен. Погледајте на то како је народ оцртан као празноверан; и то је доста да се уверите о верности, тачности слике.

Народ је доиста празноверан. Он верује у снове: кнез Бајко је н. пр. сањао „све оружје своје у комате“ и зна да ће му за то бити несреће, погибије. Верује, даље, да извесне ситнице могу предсказивати срећу или несрећу: кад нпр. улети мува у нос, биће несреће (Обрад); кад лево уво запоје, биће добра (Роган); кад се пређе преко пушке, не ваља се (Мрваљевић). Верује, што је карактеристичније, да су кукавице кћери цара Лазара (Раслапчевић); да се може прорећи судбина из плећа овнујских (Јанко и Роган, Мрваљевић и Мићуновић). Тај народ верује чак у ђавола, сугреб, мађије, вештице, рогоше, мору, вједогоње, духове, вампире и свакојаке друге сабласти и немани, и то врло озбиљно. Сердар Јанко носи увек против море све што му треба: рен, трнову драчу и др., и чува то брижљиво у „оптоку“, у порубу својих хаљина. Вук Мандушић, сиромах, водио је неколико дана своју снаху по манастирима, држао јој све могуће молитве од масла до бденија, и потуцао се свакојако само да је излечи од неког сугреба, мађије, врага ли што је у њу ушао. Гомиле Црногораца хоће да се искрве због једне старице коју сматрају вештицом, и воде је владици да јој суди;

чак их ту предводи поп један, представник интелигенције!

Да оставимо Црногорце, какви су тек Турци у *Вијенцу!* Одмах се види да их је сликао добар познавалац, јак посматрач. У нашим патриотским мелодрамама, Турци су сулуде и маните фигуре које само кољу и убијају, без реда, без разлога; у Бранка су чак помало такви, у Мажуранића тако исто. Код Његоша, прво што упада у очи у карактеру његових Турака, то је не њихово дивљаштво него перфидност њихова, неверност, лукавство, притворност, губа. „Да л' *невјерне* не зна Турке!" каже сестра Батрићева. „Видите ли онога кадије?" каже Богдан Ђурашковић за Мустај-кадију; он је, вели, „*пунан губе и лукавства*". „Нико крупно кâ Турчин не *лаже*", каже кнез Јанко. Треба видети и шта чине Турци, не само како их Срби карактеришу. Ено Ћоровић позвао себи Батрића, дао му веру, братску још, и побратимство, и ипак, чим је овај стигао, одмах га на муке ставио и убио; „на муке му живот извадио" како каже песма. Ено везир шта ради да омете договор црногорски; оно средство његово да преко бабе-вештице то изврши, права је паклена махинација, изум један ђаволски који је само једна бистра глава и зликовачко срце могло изумети: и да учини штету, и да се нико не сети да су ту његови прсти умешани. Ено, најпосле, шта су и с владиком мислили учинити: и њега зову себи, на веру као и Ћоровић Батрића, само је владика, који се већ „спуштавао" на њихово уже

и постао њихов „виши пријатељ“, разумнији и обазривији, па им не да прилике да своју мисао и остваре. Такви су Турци у Његоша, и кад се та слика упореди са оном горњом, његова одскаче над туђом; боља је, дубља, више познавалачка. Турци у Његоша су реални, истински, онакви какви јесу у ствари. Његош је боље познавао Турке него Бранко, Мажуранић и остали. Он је о њима имао идеју коју стече свак што с њима има посла, — наши ранији радници на пропаганди у Турској знају то добро — и он је на том послу њу и стекао, и по њој их и сликао. Та је слика основана на чистом посматрању, познавању, студији. Његош је доиста и ту показао свој дар и студију.

Његош је, уопште, у целом сликању карактера у *Вијенцу*, показао посматрачки дар и студију. Скоро све су личности карактерисане цртама ухваћеним на извору, пренетим из живота, копираним с природе; скоро све одају студију и посматрање. То даје нарочите лепоте *Вијенцу;* то чини особиту заслугу Његошу.

Ми данас тражимо да у једном роману и приповеци буде верно ухваћених типова; ми то тражимо као прво, признајемо као најбоље, ценимо као скоро најважније у послу: то прво, најбоље, најважније има код Његоша. Његош у томе потпуно одговара нашем модерном укусу, и та му страна заслужује можда још више цене него која друга. Додуше, Његош у основи није модеран писац, али у овом погледу он се показао модеран, ушао у ред

данашњих* артиста, који највише на студију и посматрање полажу а које ми толико ценимо. Та му је заслуга сјајна. Он постаје њоме као претеча реализма у нашој књижевности, основалац оне уметности коју наша данашња приповетка негује, родоначелник наших данашњих приповедача. Јер одиста, са својим сликањем типова црногорских, Његош није ништа друго него први у реду оних који су у приповеци преузели студију локалних типова из ове или оне покрајине српске. Он је претходник Љубише, Л. К. Лазаревића, Веселиновића, Матавуља, Сремца, Ћоровића, Кочића, Г. Г. Ћипика, Станковића, В. Милићевића, В. Петровића, Драгише Васића, Гђце Јанковићеве, и других.

Заслуга Његошева још сјајнија постаје кад се погледа на време у којем је живео. У његово време, од наших књижевника ретко је ко и помислио да дође до оваквог сликања, до брижљиве студије локалних типова и нарави. Бранко је једва умео да створи праве, живе фигуре у својим епским песмама. Онај Богобој Атанацковић у којем се обично гледа претходник наше реалистичне приповетке, није знао ни шта је реализам; није могао да исплива из једног вулгарног сентиментализма, романтике, конвенционалности; нема ничег модерног сем ортографије. Једини Стерија осведочи у својим комедијама извесни посматрачки дар, што је и природно код писца комедија. Његош се, дакле, у

* Видети примедбу на стр. 93.

главном издваја од својих другова у књижевности. Он је међу првима почео студију локалних типова, и то у делу још, у којем је сликање карактера њему свакако било само споредан циљ, нешто узгредно, случајно, а његовим вршњацима у драми, епској песми и приповеци најглавнија ствар. Приметити ваља уз то да Његош то сликање никад пре *Вијенца* није показао; тек у *Вијенцу* први пут открио посматрачки дар, обелоданио још једну страну свога јакога талента; тек ту дошао до тако високог ступња у свом развићу.

Није само посматрачки дар Његош показао, него и један нарочити дар за комику, шалу, хумор, у сликању типова. Као код Сремца којем је Његош двоструки претходник, код Његоша избија из самог сликања карактера један леп, прост, здрав, природан, ведар хумор. Да у *Вијенцу* има типова смешних и у Његоша хумора, то је одавна примећено. Драшко и поп Мићо одавна су истицани као пример томе; Јанко и Роган, којих се наш читалац добро сећа, могу се узети као још јача потврда за то*.

* Код Његоша, шала прелази каткад и у карикатуру, али 1) то је врло редак случај, и 2) карикатура је ипак здрава и не вређа ничим. Што поп Мићо који не уме читати ни писати, ипак пише писмо и покушава да га пред оноликим светом чита, то је карикатура, — јер ко не зна читати неће ни почињати — али то ипак изгледа да одговара и доликује и карактеру његову и ситуацији у којој је; ипак се чини здраво цртање.

Ми Његоша често једнострано схватамо, само као патриотског песника, философа и песимисту; не би требало, међутим, ни његов хумор заборављати. Он је и овде јак колико и тамо; и овај његов таленат је такође осведочен и неоспоран, а јак и обилат. Он је, као још неки велики песници, имао, у исто доба и подједнако, таленте разне врсте. За њега се може рећи што се рекло за Данта: *„он није само песник гнева него и песник осмеха*“*.

Најпосле, Његош је овде још једну лепу особину показао, и ако не, као што ћемо мало после видети, у пуној мери. То је извесна смелост у сликању. Није лако било једном владаоцу приказати свету свој народ онако примитивним и некултурним како смо видели да је Његош учинио. Чак је и оно смелост, и ако друге врсте, што је Његош извесне народне јунаке, скоро идеале његове, представио комичнима, или иначе на неки начин унизио. Ко је до Његоша смео учинити Мићуновића празноверним, Драшка одвести у позориште и помало исмејати?

4.

Наша тврдња о вештини у цртању карактера у *Вијенцу* потребује корекције. Има и мана у Његошеву сликању карактера, и извесних недостатака у његовој вештини.

* Сент-Бев.

1. — Прва је мана ово. Неке личности у *Вијенцу* не говоре увек природно, како би им доликовало. Њихов говор постаје каткад сувише леп, поетски, философски, књижеван, што код онаквих природа какве им је Његош оцртао, не би могло бити. Њихове идеје уздижу се каткад до философских апстракција до којих им је, према свему судећи, немогућно било доћи.

Мићуновић каже оно познато:

„Благо томе ко довијек живи,
„Имао се рашта и родити:
„Вјечна зубља вјечне помрчине"...

Или оно кад хоће да каже како млади момци и јесу за то да гину за отаџбину:

„Што су момци...?
„Што су они? Жертве благородне
„да прелазе с бојнијех пољанах
„у весело царство поезије
„како росне свијетле капљице
„уз веселе зраке на небеса".

Овај стил очевидно не одговара ономе који онако страсно воли гатати у плећа, и који је пола века у томе провео. Сердар Вукота, опет, кад хоће да карактерише Црну Гору, овако каже:

„Истина је, ово није друго
„до гомиле костих и мраморах
„на којима младеж самовољна
„показује торжество ужаса:
„О Косово, грдно судилиште,
„насред тебе Содом запушио!"

Као да овај сердар, и ако је један од највиђенијих главара земаљских, зна шта је „торжество“ и шта је Содом! Самом игуману, најпосле, који је имао представљати тип мудраца, не доликује стил којим покаткад говори. Он може бити колико хоће мудар, ипак му не личе оне рефлексије, компарације и висина тона које има у оном познатом дугом монологу. Он је могао походити сва света места, али ипак није могао о њима говорити онако књижевно:

„Пења’ сам се на свештену гору
„са које је страшно предсказање
„своје судбе Јерусалим чуо...
„гледао сам гетсиманску башту,
„оцрњену страшћу и издајом“...

Цео тај монолог („ја имадем осамдесет љетах“) могао би се исписати као пример овоме. Па како тек народ говори кад коло води; како узвишен стил он има; какве учене рефлексије и реминисценције он изводи из своје главе! У првом колу, он познавалачки цени римску и јелинску историју, с највећом лакошћу и сигурношћу помиње Сцеволу и Леониду, изговара њихова имена као да их је у детињству научио и све школе прошао: док војводе, међутим, које су нешто више од истога народа, не могу да запамте пуно име дуждево; док чак ни попови као најученији људи, не умеју ни читати и писати! И тако даље.

Очевидно је да овај стил који је Његош каткада позајмљивао својим личностима, ни у колико

не одговара њима; очевидно је још да се Његош тиме знатно огрешио о верно сликање карактера, према оном како ми то сликање данас сматрамо.

Огрешио доиста, и ми то нећемо порицати. Ми ћемо се, напротив, придружити, поводом овога, једној старијој критици која је то такође осудила, и ако није о том оставила трага у књижевности. Зна се да је, пре шездесет година од прилике, постојала међу нашим ученим људима једна латентна струја против Његоша, једно мишљење које је јако осуђивало Његошеву поезију, и усмена традиција, као и две три случајне белешке, означавају Ђ. Малетића као представника те струје. Малетић је, уверавају, јако осуђивао *Горски Вијенац,* и баш због овога што му и ми сад замеримсмо (и због драмског облика а недрамског карактера, у осталом). Одиста, он је ту имао право, и ако, наравно, не у оној мери како је замишљао.

2. — Друга је мана што је слика Црногораца у *Вијенцу* мало ублажена, оплемењена, улепшана. Ми смо раније рекли да је Његош имао смелости у том сликању; додајмо сад да и та смелост његова има граница. Његош је смео шалити се са угледним и омиљеним народним јунацима, открити примитивну и некултивисану природу својих поданика, показати (сцена сватова) једну групу ових као пук бесвестан и индиферентан према народној ствари: али до оне праве смелости, до оне истините слободе, до праве артистичке искрености која слика

реалност и онда кад је ова нешто грубља и незгодниja, као да није могао доћи.

Изгледа, наиме, да Његош није сликао Црногорце онаквим какви су они у ствари били, у оној боји коју су они заслуживали. Судећи по народним песмама, Црногорци Данилова времена били су катkад разбојници, хајдуци, убице, отимачи (према Турцима, наравно): Његош им је, у главном, дао нешто благороднији лик, племенитији изглед, питомију фигуру.

У целом *Вијенцу,* само Пецирeп и Балета практикују хајдучки занат, дочекују и пљачкају турске трговце на друму; остали јунаци не чине Турцима никакве штете, него изгледају мирни, добри, лојални грађани. Јунаци које народна песма означава као опасне хајдуке, код Његоша су се претворили у добричине старце, или се потпуно изгубили. Кнез Роган, којега смо видели како је Његош оцртао, по народној песми је јак и опак злотвор турски (сигурно не само из националних обзира): Турци горе од жеље да запале кулу његову, страшну, крваву,

„на коју се турске главе суше
„и у коју турско робље воде*“

Вукота Мрваљевић, после, као и брат његов Драшко, који су се у *Вијенцу* сасвим изгубили (овај последњи једва поменут у једном стиху) страшни

* *Огледало* п. IX.

су по народној песми. Сам везир скадарски наређује потеру за њима и тражи главе њихове: „то су, каже (ово се тиче и Вука Мићуновића), турске вазда крвопије, од њих плачу све турске крајине". *(Огледало* песма VI.) Вук Томановић, опет, који је код Његоша прост фигурант, у песми је прави хајдук; песма га, у осталом, само тако и титулише: „у хајдука у Томановића", „вели хајдук Томановић Вуче". Он не може да се начуди како смеју Турци слободно пролазити друмовима и безопасно терати робу трговачку а „за нас (тј. за хајдуке), вели, нико ни хабера нема". Његова је глава високо уцењена, што значи да је много дојадио Турцима својим хајдуковањем *(Огл.,* п. XIV).

Сви ти јунаци имају лепшу, питомију фигуру у *Вијенцу* него у песми. Зашто? Зато, држим, што је Његош хтео, из буди каквих разлога, да изнесе у *Вијенцу* мало улепшану слику Црногораца.

Ево и других потврда томе. Све личности у *Вијенцу* и у другом погледу честите су, поштене, племените, витешке, родољубиве; нико нпр. није издајица. Свати ободски једини чине неки изузетак, Ружа Касанова и баба. Али свати ипак нису издајице; Ружу је љубав завела; а баба, ако и јесте крива, приморана је да то буде. Бабу је везир натерао на издајство, попретио јој и потврдио заклетвом да ће јој, у противном случају, свих десет унучади и сва три сина њена заједно са женама њиховим, у живом огњу изгорети. Бабино издајство

је, дакле, оправдано; Његош, и кад је хтео коју личност да представи у ружној боји, одмах је дао и извињење за то. Изгледа, одиста, да је Његош по правилу хтео само добре, ваљане душе да слика; да само таквим сликама представи свој народ.

Изгледа то и по овоме још. У народним песмама има доста гласовитих јунака Данилова доба и сем оних које је Његош унео у спев, али су они махом издајице, турски агенти: њих Његош није хтео узети. Петар Бошковић велики је јунак, добар друг војводе Драшка; не једанпут је „задобио славу и поштење“ својим јунаштвом; песма га слави, велича, назива „соколом“ (*Огл.* п. X.): али он ипак измећари Турцима, хоће каткад за паре да иде против Срба, полази на Мандушића зато што је овом глава уцењена, па би он хтео ту уцену да зграби („да Вукову главу изгубимо, дари би нам дошли од везира“, вели он, *Огл.* п. VII.) и Његош га не унесе у спев поред осталих његових другова. Има неки Иван Бабић, такође добар јунак, бије се и брани врло храбро („но се брани Бабићу Иване“, каже песма с неким дивљењем), али је такође издајица, измећар, агенат турски; напада с Турцима заједно на Вука Марковића и друге Црногорце: ни њега не узе Његош у спев. И тако даље. Међутим, и Петар Бошковић, и Иван Бабић свакако су гласовитији јунаци него Вук Љешевоступац којега народна песма само једаред и то узгред помиње (*Огл.* п. VII) или војвода Станко кога чак и не помиње никад.

Све то, дакле, цела та разлика између карактера Данилових јунака по народној песми и *Вијенцу*, као и још понешто, упућује на закључак да је Његош имао намере улепшати слику Црногораца у свом спеву, и да ју је и улепшао одиста.

3. — Из овога би се дала извести и трећа мана, наиме једна мала неверност у историски тачном цртању карактера. Кад народна песма слика Црногорце Данилова доба као разбојнике и каткад издајице; и кад су они, знамо по историји, доиста често били такви, онда Његош који их тако није представио, не само што је грешио тиме што их је уопште улепшавао, него и тиме што је карактере у исто доба историски неверно цртао.

5.

Од свих ових мана, само је прва вредна. Друге су две (улепшавање карактера, неверност историског сликања) много слабије, и на једно исто се своде. Улепшавање карактера, наиме, једва се сме и замерити Његошу. Јер, прво, оно често бива, и има много лепих дела у којима су карактери скоро сви из реда лепи, добри, племенити. А после, најмање се од Његоша могло тражити да то не учини. Како би било да он, владалац црногорски, у времену кад је цео образовани свет сматрао Црногорце као потпуне дивљаке и кад је то мишљење јако шкодило томе народу, нацрта сâм своје сопствене поданике црним бојама, оправда тиме то мишљење против којега се морао целог века борити?

Прва мана — то што је Његош неким личностима спева позајмљивао идеје и стил виши но што им доликује — одиста, једина је коју треба рачунати.

Али ако се Његош тиме огрешио о верно сликање карактера, добро је то што су саме по себи те идеје лепе, високе, узвишене, поетске. Сва места која смо мало пре наводили доказујући овуману песникову, одиста такве идеје изражавају, таквим су стилом писана. Она су, у осталом, највише цењена, и чине готово највеће лепоте спева. Замислите какав би *Вијенац* изгледао да нема оне дуге игуманове беседе која би, међутим, према овом, била за најачу осуду. Његош, дакле, ако се грешио о верност сликања карактера, дао је обилату накнаду за то.

После, то његово грешење најмање је од свију оних које се могу о верност сликања учинити. Да га је Његош учинио у корист сентиментализма или лажног укуса уопште, ствар би била друкчија: међутим, код Његоша нигде сентименталности, нигде лажна укуса. Његош, ако је и грешио, ипак се одржао у области праве лепоте. Он се огрешио о верност која је модерни појам, али је ипак створио лепоту праву, класичну, античку; што нам, у исто доба, показује још и род његове поезије.

Најпосле, ово што је Његош чинио, јесте погрешка коју су и други велики песници чинили. Расин је тако радио каткада. Сент-Бев каже за њега: „Расин је позајмљивао величанствене или

китњасте речи својим најнижим личностима као и правим херојима. Код њега су дворкиње исто што и краљице; Аркад се изражава исто тако достојанствено као и Агамемнон“ *. То ипак не смета ништа Расиновој величини, и ако је то за њега, као за правог драматичара, већи грех него за Његоша. И најуваженији међу модернима исту су грешку чинили: Анатол Франс, на пример. Говорећи о његову роману *Црвени крин*, Жил Леметар примећује да главне личности у роману говоре често сувише високим стилом. „Писац говори, готово увек, место њих. Њихови говори изгледају као пренети од њега на њих. Писац нам даје њихове мисли онакве како се оне преображавају у његову духу, из којега излазе чистије и једрије у исто доба. Он им тиме, снажно и грациозно, изражава философски смисао“ **. Кад то, дакле, учини Анатол Франс у једном од својих најбољих романа, а у времену кад се врло строго пази на тачно и верно цртање карактера; и кад му критика готово и не замери за то, зар ћемо ми замерити Његошу који, по свој прилици, није то ни сматрао за погрешку него, напротив, баш то што се нама погрешка чини, ценио као праву лепоту?

Мане, дакле, у Његошеву сликању карактера, далеко су од тога да том сликању умање вредност. Оне само показују да Његош није до крајњих

* *Sainte-Beuve,* Portraits littéraires, t. I, (Racine).
** *J. Lemaître,* Contemporains, t. VI. (A. France).

консеквенција изводио модерни принцип о верности и тачности у сликању, али, ни у којем случају, не могу да пореку ваљаност сликања његова. Његош, при свем том, остаје у том погледу добар модерни артист, са талентима и заслугама које смо му раније признали*.

6.

Локална и историска боја.

Треба још оценити колико је Његош, обрађујући једну тему из Црне Горе и из времена Данилова, унео у ту обраду и оцртао оно што ближе карактерише ту земљу и то време; колико је дао локалног карактера Црне Горе и историског карактера епохе; речју, колико има локалне и историске боје у *Вијенцу*.

* У вези с оним што смо у ранијим главама казивали како је Његош хтео што више да истакне и увелича важност догађаја Бадњега вечера, приметимо овде како је он то и самим сликањем карактера учинио. Јер кад је овако примитиван и оскудан народ како га је Његош насликао, успео да створи онако велики догађај како смо раније видели, зар није тиме догађај био још тежи по извршењу, још виши по важности? А народ је примитиван, то смо видели; после, оскудан, сиромашан, бедан: питајте попа Мића о томе, нека вам он прича о даваоцима црногорским. То је народ горштака, планинаца, који једва животари, мучно и трудно, у оним кршевима и голетима. Ето, тај народ чини онако епохална дела, најсиромашнији крај српски први извојује слободу у целом Српству!

Локалне боје има, пуно, много; и то ван сваке сумње. Све што је у њему, јасно и несумњиво одаје и карактерише Црну Гору. Карактери су такви, сцене и епизоди такви, језик и говор такви. Сетимо се само онога како су сви црногорски обичаји у *Вијенцу* представљени*; само то рећи ће нам како је спев чисто црногорски. То је јасно на први поглед, свакоме који први пут узме *Вијенац* у руке, и ту немамо шта говорити.

Али историска боја? Има ли ње у *Вијенцу?* Је ли стање земље које је осликано у њему, од прилике такво како је онда могло бити?

Има нешто од тога. Његош је пазио да му сви Црногорци у *Вијенцу* буду из нахија које су онда у главном састављале Црну Гору. Ту имате Катуњане, Ријечане, Црмничане, нешто Љешане: нигде Морачана, Бјелопавлића, нити кога из стране нахије (сем што се прича о крајишницима, Никшићима); ништа што би у том погледу вређало историску верност и природност. Пазио је и на то да чинови и титуле Црногораца одговарају оном времену: један је владика, остали су сердари, војводе, кнезови; има још калуђера, попова, ђака. Код потурица, пазио је на исто. Ту имате (као што и треба јер су мухамеданци били једна колонија) само кадије, аге,

* Жалити је што Његош у којој сцени није представио умир, тај тако специфично црногорски обичај, него оставио да га иза њега наслика Љубиша. Умир је само поменут у *Вијенцу* (ст. 721—733).

кавазбаше, хоће, међу домаћим Турцима; и већ од правих Турака, званичних, имате тамо далеко, ван граница земље, везира и његове ријале и кавазе*. Ето то је што у *Вијенцу* верније одговара времену и епоси историској.

Али то је све обична историска верност, а не прави карактер епохе онако како добри артисти увек цртају. А права артистичка верност била би оваква.

Претпоставите за један тренутак да је један модерни артист имао да ради *Горски Вијенац,* да наслика Црногорце и њихов живот у Данилову времену; један од оних који нарочито пазе на историску боју; какав Мериме, Виктор Иго, Флобер; писац *Кронике владе Карла IX, Богородичине цркве у Паризу, Саламба.* Кад би добро простудовао ствар и проучио све, он би друкчије одабрао сцене него што је Његош учинио; тражио би оно што је оригинално и карактеристично за ону хајдучку и мухамеданску епоху црногорске историје, па то гледао да представи и истакне.

Он би, вероватно, у једној сцени насликао хоџу, у џамији, на мунари; код Његоша, међутим, ни један хоџа не излази на позорницу него се само прича о Брунчевићу, и коло поје: „оџа риче на равном Цетињу". Или би бар једну сцену посветио

* Приметити да у *Дики црногорској*, где је такође представљена истрага, ни један потурчењак не излази на сцену.

самим потурицама и насликао њихов домаћи договор; и, наравно, представио би град Обод, то легло потурчењака; нити би изгледало неживописно као декор силуета тога града ноћу, на месечини, горе, а доле Турци како се договарају против Црногораца (код Његоша, међутим, ништа од свега тога). Насликао би, даље, харачлије турске како купе харач по народу и шта народ тад чини; код Његоша само се помене једанпут: „ево харачлије у Штитаре да купе хараче.“ Или би у једној сцени представио оне „десечаре, аге, изјелице“, за које је знао Његош и којих је Црмница пуна била, како глобе народ, краду, отимају. Показао би свима тим сценама Турке у живој боји; изнео би у слици, развијеној и пуној, карактеристичне моменте у српско-турским ондашњим односима. А нарочито не би изоставио четовање, као један од најкарактеристичнијих таквих момената, него би га, у једној или више слика, што живље представио.

Онда је* на границама црногорским, међу чобанима који су овце чували, био један оригиналан и поетичан живот, који у осталом ништа не опомиње на пастирске идиле из Мармонтела и Флориана. На Рудинама, у Сађевцу, на Ластви Озриниħкој, на Грахову, на Изворима и другим, ваљда жупнијим, местима катунске и других нахија, др-

* Овај чобански живот и четовање описан је у неким песмама *Огледала српског* (песме под бројевима VI, VII, XII, XVI, XVII).

жали су овце Вукота Мрваљевић, Вук Мандушић, Вук Марковић, Вук Томановић и други јунаци *Вијенца*. Целе долине или висоравни прекривале су овце, све торина до торине, струга до струге; на овцама чактари и меденице, код оваца гарови и други чобански пси. Мало даље, под каквом буквом, деца чобанчићи леже потрбушке на ледини, држе пушке на око и гађају нишан; а горе, по главицама, пужа се по један старији, с пушком у руци, гледа неће ли гдегод видети какву ватру и Турке крај ње, да се брани од њих или да их нападне. У таквим живописним моментима, било је највише бојева и четовања између Турака и Црногораца, било да Турци на ове нападну, било они на њих, а све ради отимања и преотимања оваца. Ту су се овце на збојеве терале и отимале. Тога ради, читаве експедиције полазиле су од стране Турака на Црногорце: спушки капетан, никшићки поглавари и други дизали су велике чете да отимају овце црногорске, а Црногорци су се, опет, окупљали многи, састављали дружине од неколико племена одједанпут. Тога ради, још, а и из других узрока, била је и нарочита уредба и полиција установљена. По целој граници и осталим опасним местима и пролазима, сграђене су биле куле а на кулама су били пандури који су чували друм од Црногораца:

„Устадоше Турци на оружје,
„а забити погадили куле,

„а на куле вргоше пандуре:
„друм чувају од Црногораца“ (*Огл.* п. XIV).

Таквих кула било је доста: на Крстац паланци, на Бањанима и другде; на самим Рудинама биле су две. Сем тога, било је бојева и четовања и у вишем стилу него што је ово око оваца; било је право хајдучко дочекивање и нападање каравана трговачких, турских. Око Никшића друмови и богази били су затворени, Црногорци су стајали често ту у заседи па би дочекивали скадарске или босанске Турке „ђе ћерају робу свакојаку“, нападали их, убијали, секли, пљачкали, грабили благо на гомиле, на сносове, и носили га горе уз Будош или коју било другу планину.

Тако је било, од прилике, у Црној Гори у оно време; народне песме то кажу, а и по свему осталом тако некако изгледа.

Кад је тако било, онда је тако требало представити и у спеву који то време слика. Један артист (као што је био Мериме нпр.) који би нарочито волео овакве четничке призоре, овакве слике чудне, оригиналне, дивље, које ипак имају своју поезију, не би зацело пропустио да изради две три сцене што би то представљале; насликао би и заседе, и отимања оваца и каравана, и бојеве око кула и др.

Његош, међутим, ни једну такву сцену не да. Он само једанпут, и то узгред, у једном причању, додирне то хајдуковање и бојеве око каравана

(Пецирeп и Балета); једанпут, у једном стиху, помене четовање („да сам ђегоћ у чету кренуо“, каже Мићуновић; сцена снова); тако исто помене Рудине и овце (шћаше ли им мила вјера бити да издижу мирно у Рудине?“; Озринићи на госпоћинској скупштини); једанпут опише, у причању Мандушићеву, бојеве око кула (Радун и Љубица) — и то је све: два стиха, два причања, али ни једна сцена. Код Његоша ни једна пуна слика четовања, ни један рељефни моменат из тога романтичнога живота, ни један живљи цртеж из тога живописнога пејзажа. Код њега је све договор, разговор, седељка, дочекивање и испраћање, монотонија и бледа боја. Ни налик на оне артистичке процедуре Меримеа; на страст овога за живописним, локалним, оригиналним, необичним, непознатим.

Треба ли за ово осудити Његоша?

Како вам је воља. Само, ма како се пресудила ствар, треба ово имати на уму. Најпре, Његош је био од класичне школе а овај моменат историске боје тек су после класика романтичари пронашли. После, Његош је, видели смо, желео одржати јединство места у *Вијенцу*, а ово историско сликање које ми од њега тражимо, не слаже се никако с тим јединством. Даље, Његош је, и то смо видели, хтео да изнесе Црногорце у што лепшој боји, а сликањем четовања био би у непосредној опасности да ту боју промаши. И тако, можда, даље. То су вероватно објашњења зашто Његош није дао историску боју своме делу. Кад ова објашњења примимо,

блаже ћемо осудити нашег песника. И иначе ваља осуда да буде блажа. Има много ваљаних светских песника који су се грешили о ове обзире, па се то могло и Његошу догодити. Најпосле, ми Срби не смемо много замерати Његошу за ово, јер, колико ја знам, ми до данас нисмо ваљда имали ни једнога песника ма које врсте, који је умео дати праву историску боју свом делу.

V. — ДИКЦИЈА.

Ми бисмо могли овде и завршити нашу расправу. Сва главна питања која смо сматрали да је, ради бољег разумевања и праведније оцене *Вијенца,* потребно кренути и расправљати, ми смо кренули и расправљали. Све што нам се чинило да је досадашња критика нетачно оценила или недовољно претресла или пропустила да истакне, ми смо гледали да боље објаснимо и јаче истакнемо, не бисмо ли дали тачнију и пуниј оцену дела. Тако смо исцрпли што смо имали рећи, и не остаје нам друго него да прекинемо говор.

Али ми, после свега, још немамо пун преглед *Вијенца.* Нисмо још све лепоте у њему опазили. Нисмо познали дикцију, поезију, лепоту стихова и места, а највеће лепоте ту леже. Како је још стари Француски рекао, у дикцији се огледа најача снага Његошева, „сила ума списатељског.“ Па зар не би био скоро грех завршити једну расправу која о ле-

потама *Вијенца* говори, а ни речи не рећи о оном што је најлепше у њему? Истина, то што је најлепше познато је свакоме и казано много пута; и тешко је што ново додати томе, али ипак. Ред је ипак да нешто и о дикцији кажемо. Није, у осталом, рђаво и старе ствари каткада поновити, а после, уз старо увек се има и по штогод ново додати.

Осврнимо се дакле и на дикцију, и обележимо сумарно које лепоте у њој леже.

1.

Кад човек погледа на то да су све личности *Вијенца* из простога народа; да, дакле, оне морају говорити као прост народ, он одмах види да је први Његошев задатак односно дикције био тај да њоме изведе и представи народни говор. Цела дикција *Вијенца* имала је бити народна.

Она (ја сад казујем ствари врло познате) то и јесте, потпуно. Речи, изрази, обрти, фигуре, начин казивања и причања, све је то скроз народно, да не може бити више. Све је тако како би народна песма саставила, или бистар сељак српски рекао. То је сам Вук осетио, и хвалио као најбољу особину Његошева писања, а његова хвала знате колико овде вреди. То је и без Вука јасно, одмах, на први поглед. Нема скоро места у *Вијенцу* које није очити доказ томе. Не могу од забуне да наведем ни један пример, јер је све пример за то. Све, од првог до последњег призора, од корица до корица

књиге. Ма који облик узимала дикција, свуда остаје народна. Ако је причање, оно је као у народним песмама, слободно, широко, епско, без детаља, без потанкости, све само у крупним потезима. Ако је разговор, он је пун оних живописних израза, карактеристичних обрта, локалних алузија, све потпуно народнога кова, право правцато националних. Ако је тужаљка, сва је у народном духу. Тако и песма; тако све друго. Наравно, ово све важи са ограничењима која смо раније истицали (гл. IV, § 4).

Колико је дикција *Вијенца* народна, може се нарочито видети по оним пословицама, изрекама, компарацијама, причама, параболама којима кипти *Вијенац*. Личности *Вијенца*, наиме, изражавају се врло често пословицама, као што се и народ изражава. Кад има да каже владици како не могу две вере остати у земљи него да Срби ваља да се потурче, Скендер-ага то не каже чисто, правим изразима, именујући ствари како им и јесте име, него све обилазно, све пословицом, компарацијом, алузијом на неку причу. Још цео свој говор тако изведе, ни једанпут не помене ни Турке ни Србе, него одмах, после прве уводне фразе, окрене пословички:

„Ја се чудим, лијепе ми вјере,
„Какав даваш приговор, владико.
„Видије ли суда од два пића,
„али капе за по двије главе?
„Мањи поток у виши увире,

„код увора своје име губи
„а на бријег морски обојица.
„Оли чеде хватат у капицу
„да уљаник у гори заметнеш?
„Нико меда отле јести неће.
„Гониш камен бадава уз гору;
„старо дрво сломи, не исправи.
„И звјерад су исто као људи,
„род свакоји своју вјеру има;
„за кокошку и орла не питам
„но што стрепи лаф од гуске? кажи.“

Све је фигура, нигде прави израз; и сваки час друга. Таман једна престане, друга почне; и све једна од друге боља, изразнија, оригиналнија. Још су кратке, у по један два стиха, па ритмично следе једна за другом. Човеку је мило наводити овакве стихове; то иде, то клизи, то тече, то пада, као вода кад пада с камена на камен, са шљунка на шљунак, непрекидно, увек из нова, никад да престане. Узмите још на ум да није сам Скендер-ага што говори овако; сви тако говоре, и сваки час. Два писма (везирово и владичино) прави су образац за то, потпуно комаће овога фигурског и пословичког стила.

Нису, међутим, ни фигуре и пословице једине што дикцију *Вијенца* приближавају том говору Његош је погодио и онај фамилиарни начин изражавања којим се одликује говор простог народа. У *Вијенцу* често, место коректног књижевног облика, долази казивање фамилиарно, на прескок, онакво како се води на улици, скоро небрежљиво; и то

даје стилу много више живости и оригиналности. Кад Мандушић прича како му је пребијен џефердар, он се овако изражава:

„А у раздвој боја крвавога,
„најпотоња која пуче турска
„(џефердара држах пред очима)
„престриже га, остала му пуста!
„по ремику кâ да трска бјеше.“

Остављам на страну оригиналност израза („раздвој“, „престрићи“), тачност компарација (кâ да трска бјеше“), и хоћу да укажем само на ову слободу изражавања, на ове инверсије логичнога реда које причање чине фамилиарним. Иде причање правилно, поступно, редом:

„најпотоња која пуче турска
„ . . . . . .
„престриже га . . . . . .
„по ремику,“

али се од једном тај ред поквари и разбије; кроз коректну фразу пробије једна клетва („остала му пуста“) и једно објашњење („џефердара држах пред очима“) које необично дигне рељефност слике, и казивање постане фамилиарно.

Ове процедуре које смо до сад побројали, дају дикцији *Вијенца* потпуно народни колорит. Она је одиста здрава, једра, пуна, сочна, готово набрекла народна дикција, каква је само могла и постати у оној великој класичној Вуковој периоди. То је и

врло лепа страна њена; народни колорит је велика лепота дикције *Вијенца**.

Не једина, наравно. То је само прва лепота њена. Дати чисти народни колорит дикцији, ретка је и тешка ствар, али је Његош, као што је познато, имао способности и за још ређе и теже огледе. Он је био нешто више него прост народни писац.

Он је — ја сад могу само овлаш подсетити на ствари за које би требала читава студија да се потпуно развију — песник *Луче микрокозма, Мисли* и других мислених ода и појема, песник којега су многи велики филозофски и морални проблеми занимали, филозоф-песник како се у нас воли рећи, с оправданим поштовањем у осталом. А после, што ствар још бољом чини, он је (то нарочито у *Вијенцу*) песник јаких и узвишених осећаја, пуног животног искуства, развијеног унутрашњег живота, један од оних којима људски живот није непознат него су много страна његових сами осетили, искусили,

* Има и нарочитих сличности између *Вијенца* и народних песама. У *Вијенцу*: „распале ме ужаса пламови“ (ст. 80), у песми: „сад с' у мене распале пламови“ (Вук, IV, 51); у *Вијенцу:* „шћаше ли им мила вјера бити да издижу мирно у Рудине“ (ст. 344, 345), у песми: „да од мира вјеру ухватимо да издигнем с овцам у Рудине“ (Вук, IV, 518); у *Вијенцу*: „крвника га ришћанскога нема, заклала га пушка црногорска“ (ст. 1911, 12), у песми то исто (в. Вук, IV, 49 и 55); у *Вијенцу:* „Турке мртве по тебе бројасмо, погодит се нигда не могасмо око броја колико их бјеше“ (ст. 1750—2), у песми: „око свашта те се погодише, ма се нигда згодит' не могаху око тока Пашића Османа“.

проживели. Његош је у свом животу, и као владалац, и као човек, осетио горчину, разочарење, очајање од оне врсте коју само титански духови осете, они што живот и судбину човекову у целини угледају. Ти осећаји као и оне философске мисли које горе поменусмо, пробили су кроз ону простонародну дикцију какву је *Вијенац* имао, и дигли је много више но што је иначе она могла доћи. Та философска и осећајна страна Његошева, та његова друга, узвишенија природа, показала се испод просте одеће народног писца, и дала сасвим другу боју делу, племенитију и благороднију, вишу. Дело које је дотле садржавало само тачно ухваћене разговоре и причања безазлена света, открива одједном карактер високих лирских појема. Дикција *Вијенца* одједном постаје узвишена лирика.

Кроз причања, кроз разговоре, кроз монологе, свуда избија та лирика, свуда се осећа тај високи песнички дух. Говорио владика, или игуман, или главари, или прост народ, увек се, посред просте народне фразеологије, укаже која висока идеја, рефлексија, медитација, у беспрекорној форми античке сентенције, високе химне, узвишене оде. Таман се поведе жив и загрејан сељачки разговор међу главарима; укрсти оштроумно и досетљиво надскакивање, распаше једно комодно и темељито причање; пође народна дикција широко, обилато, свестрано, и рашири се, разграна, нарасте и разлије се као море: а то се помоле, излазе, искачу, избијају, час овде час онде, и све више и више, — и

изгледају као безбројни гребени и острва у том мору, у том архипелагу, — она сјајна лирска места, она места високе поезије у опште. По целом ткиву народнога говора просут је бисер овакве поезије.

Ево примера како једно просто казивање нарасте до ванредно јаког лирског пасажа, кад је у рукама великог песника. Владика има да предложи Турцима да пређу у хришћанску веру; видећи сву мучност ситуације, пре но што зауста предлог, обраћа се Богу за помоћ, призива Бога као што је обичај, хоће да каже оно обично „Боже помози“, али пазите до које се висине дигне ово призивање:

„Боже драги који све управљаш,
„који сједиш на престол небесни
„те могућим зажижеш погледом
„сва свијетла кола у простору;
„ти који си развијâ прашину
„испод твога трона свијетлога
„и назвâ је твојим мировима,
„те си прашак сваки оживио,
„насијâ га умнијем сјеменом;
„ти те књигу држиш миробитну
у коју су судбе уписате
„мировима и умним тварима;
„који си се милосно склонио
„дјејателне оживит чланове
„малом мраву кâ гордоме лафу —
„проведри ми више Горе Црне,
„уклон' од ње муње и громове
„и смућени облак градоносни“.

Место је постало потпуна ода. Једна проста идеја добила је достојанство високе религиозне меди-

тације. Оно: „Боже... проведри ми више Горе Црне“ што је у ствари главна идеја, она која једино и има да се изрази, подигнуто је невероватно високо. Дигла га је она висока апострофа која му као увод служи. И какав увод! Једна химна од најузвишенијих. Па што су идеје у њој, да и не помињемо; али онај тон, ритам, музикалност фразе, мелодичност периода: како то иде, расте, диже се, увећава, поступно, сваким стихом, од фразе до фразе, од члана до члана, од коленца до коленца ове необичне поетске реченице! Ето таквим је пасажима прошаран Горски *Вијенац*.

Ено вам оно познато место:

„Чашу меда још нико не попи
„што је чашом жучи не загрчи:
„чаша жучи пште чашу меда,
„смијешане најлакше се пију“;

или, сем те невероватно чемерне строфе, оно друго, налик на то, игуманово, где се мешају философија и познавање живота и узимају облик ванредно јаких сентенција, што почиње:

„Ја сам прошâ сито и решето,
„овај грдни свијет испитао,
„отрови му чашу искапио* ...

* Ламартин има у једној песми посвећеној Бајрону (*Premières meditations:* L'homme):

„J'ai vidé comme toi la coupe empoisonnée.“

и наставља се тако, а све у лепом ритму, у оним каденцијама:

„у њ ратује . . . . . .“

којима и непрекидно понављање те фразе помаже, и даје одсечности, наглашавања, јачег израза, и које подсећају на оно Дантово *per me si va*; или онај други игуманов монолог („ја имадем осамдесет љетах“) цео састављен из тако јаких стихова и изведен у том високом тону: — све су то савршени обрасци тога стила, класични пасажи *Вијенца,* бесмртна сведочанства високе поезије Његошеве.

Или она места у којима нема философије него је само чист лиризам, гô осећај изражен; сетите се како су она јака, још јача него ова, ако се може тако рећи:

„А ја што ћу али са киме ћу?
„мало руках, малена и снага,
„једна сламка међу вихорове,
„сирак тужни без нигђе никога;
„моје племе сном мртвијем спава,
„суза моја нема родитеља,
„нада мном је небо затворено
„не прима ми плача ни молитве . . .“

Све имате овде што је потребно да се овај осећај најаче изрази, и све у највећој мери. Ту је и енергија израза, и епска ширина компарација, и интенсивност контраста, и античка концизност сентенција, класична простота фразе, тон отмен и достојанствен, ритам, што год хоћете, не знате које је боље. И осећај, напослетку, величина и племенитост

осећаја, оно што је кукавни Његош најинтенсивније осећао и што открива најбитније стране његова унутрашњег живота. Цео лични роман његов ту је закопан. Зато ово јадиковање остаје генерално за дану ситуацију, на векове.

Има једно мало али врло јако место кад владика говори о својој немоћи и немоћи цела света да се зауставе недела турска:

„Крв праведна дими на олтаре,
„Животи се у прах развијаше,
„Земља стење а небеса ћуте..."

Земља стење а небеса ћуте! Каква је то огромна слика! Чиме је ту изражена немоћ! На елементе у природи указује се ту, њиховом сликом представљена су осећања човечанства, дат је овима најшири кадар који може бити. Па оно величанствено „небеса ћуте", не „небо" него „небеса"! Ово је, како се једанпут рекло о сличном стиху другог великог песника, „један од оних огромних стихова који у трен ока обухватају оба пола светска".

Ово што смо навели доста је да се читалац подсети како је дикција *Вијенца* пуна високе лирике. Доста и да се види величина Његошева. И ко је до сад кроз целу расправу није видео, може је сад угледати. Оваквих ствари, одиста, нема него у великих песника. Оне дижу нашег песника високо, врло високо, до круга највећих светских песника. Ту се, просто, Његош дигао до неба и дотакао звезде својим песничким челом.

2.

Ми смо и пре говорили да не треба у Његошу само један дар гледати, нити у *Вијенцу* само једну врсту лепоте. Сад то још више истичемо; сад, кад о дикцији говоримо. Јер нигде он није показао толико разних талената и способности као баш овде у дикцији. Љ. Ненадовић казује на једном месту како се једанпут, на једном господском вечеру у Неапољу, Његош, умољен од дама и господе да им прича штогод о Црној Гори, рашћеретао и узео им причати. Свега је, каже Ненадовић, било у том дивном, слатком, гениалном причању: и речитости, заноса, одушевљења, инспирације; и бола, туге, горчине, песимизма; и смеха, шале, духа, досетака; свега, свију родова говора, свих врста стила и поезије, тако да је Ненадовић, који је ту само израз целе публике, остао задивљен пред толиким осведоченим талентима Његошевим. „Онда, додаје Ненадовић, Његош је говорио онако као што је у *Горском Вијенцу* писао.“ Врло је тачно ово поређење поезије *Вијенца* са овако описаним говором Његошевим. Много је тачније него што на први поглед изгледа. Готово да човек помисли да ни сам Ненадовић није знао колико је погодио ствар кад га је рекао.

Одиста у *Вијенцу* има не један него више родова поезије. Чудно скоро изгледа и како су могли, у једном истом спеву, сви наћи места. Многа места тако су, свако за себе, довршена и изведена да

изгледају и рађена свако за себе, независно једно од другог, свако као нарочита песма или фрагменат, па тек после покупљена уједно. *Горски Вијенац* изгледа, услед тога, као збирка разноврсних покушаја песничких, као албум засебних скица и студија.

Колико су поједина места овога спева различна по роду поезије, ево вам примера у клетви сердара Вукоте. Запамтили сте ону болну и узвишену поезију Његошеву коју смо сад осмотрили: погледајте сад колико је ова у клетви страшна, грозна, сурова, варварска. Пазите само како то ужасно звучи:

„У памет се добро, Црногорци!
„А ко чија бити ће најбољи;
„а ко изда онога те почне,
„свака му се сатвар скаменила!
„Бог велики и његова сила
„у њиву му сјеме скаменио,
„у жене му ђецу скаменио . . .“

па то тако иде у том ужасном тону, у оном одсечном ритму који ствар чини још страшнијом, у оним немилостивим стиховима који сваки за себе чине реченицу и каденцију, па просто бију, ударају као маљем по главама несрећних слушалаца:

„Ко издао, браћо, те јунаке . . .
„крвљу му се прелили бадњаци,
„крвљу крсно име ославио,
„своју ђецу на њ печену ио . . .“

Просто да се не помисли да је то писао онај малопређашњи песник! Никад, по тону и карактеру поезије које смо досад опазили, да се не надате и

оваква места наћи: тако је овде тон дивљачан, зверски, нељудски!

А ево вам још један пример за ту различност. Погледајте како је тек ово место различно од досадашњих:

„Фатима је струком дивота:
„очи су јој двије звијезде:
„лице јој је јутро румено;
„под вијенцем гори даница
„уста су јој паром срезана;
„усне су јој ружом уздене,
„међ којима кагкад сијева
„сњежна гривна ситна бисера;
„грло јој је чиста филдиша,
„бјеле руке крила лабуда,
„над цвијећем плива зорњача . . .“

Ко би рекао да је ово о Фатими написао онај исти песник који је и горњу клетву написао? А ко би рекао да је и једно и друго учинио онај исти песник који је учинио оно: „Боже драги који све управљаш?“ И ко би, најпосле, рекао, гледајући на ова три тако разнородна места, да су сва три за један исти спев писана?

Одиста, Његош је имао разне дарове, и *Вијенац* има разне родове поезије. Нисмо дакле ми исцрпли све лепоте његове дикције кад смо у њој нашли само народни колорит и узвишена лирска места. Има још лепота у њој, и ваљала би пространа анализа да се све потпуно и лепо избележи и оцени. Ми ћемо пак, слободни од тешкога задатка да такву анализу учинимо, а у овој последњој глави која је

само једна кратка и забавна шетња „кроз *Вијенац*“, дати још свега две примедбе, управо свратити пажњу на две стране Његошева духа, на које нам се чини да није довољно пажње обраћано.

3.

Једна таква страна је нежна страна Његошева. Не би човек рекао колико наш „песник гнева“ има и нежности, неке питомине, нечега финог и грациозног. Његош изгледа неки пут сасвим мио, љубак, чисто идиличан, ни налик на оног страшног и очајног титанског генија каквога смо мало час угледали. Његове су компарације и слике често нежне и грациозне, пуне неке нарочите свежине и милине, све са предметима које идиличари певају. Пуно има слика и компарација са тицама: славујем, јаребицом, лабудом; са цвећем, ружама, класјем; са водом, росом, росним капљицама, потоцима, језерима, морем, нарочито морем; са сунцем, зрацима сунчевим, пролећем, јутром, природом.

Погледајте само колико их је и како су лепе. Она за Милоњића снаху, која нариче „како славља са дубове гране“; или она коју сватови певају:

„Соко хоће високу литицу,
„соко тражи тицу јаребицу,
„јаребица танка и плашива . . .“

Скоро да човек помисли, за овај навод да и није из Његоша него из ког другог песника (чак се не види ни јужно наречје његово), из једног од оних старих што су у народним песмама тражили нежне мотиве.

Или она из последњег кола:

„Како су се душе прађедовске
„над Цетињем данас узвијале!
„Играју се на бијела јата
„како јата дивних лабудовах
„кад се небом ведријем играју
„над образом свијетла језера.“

Пазите шта ту све нежног и грациозног има: и лабуди, и „бијела јата“, и небо ведро, и доле под њима језеро. Ја не знам шта би имало да се дода да слика буде грациознија; који елеменат недостаје у њој и њеном стафажу (и изрази су лепи: „над *образом* свијетла језера“).

Даље, она необично лепа компарација кад владика види да мора бити рата у којем ће многа младост погинути, па се обраћа овој и каже:

„Младо жито, навијај класове,
„прије рока дошла ти је жњетва.
„Дивне жертве видим на гомиле
„пред олтаром цркве и племена,
„чујем лелек ће горе пролама.
„Треба служит чести и имену,
„нека буде борба непрестана,
„нека буде што бити не може,
„нек' ад прождре, покоси сатана:
„на гробљу ће изнићи цвијеће
„за далеко неко покољење.“

Цело је место красно и тако сетно, али га нарочито красе и чине сетним она прва елегантна и илустративна компарација („младо жито, *навијај* класове“), и ова последња, с цвећем на гробу, која

тако нежно и мелодично развије и заврши онај почети период, жестокога тона, што је пред њом.

Код слика и компарација о роси, води, јутру, пролећу, има она позната:

„како росне свијетле капљице
„уз весеље зраке на небеса“;

или она за очи хурија, хиперболична али врло карактеристична, и у којој су сви мотиви лепи:

„пред очима воде пребистрене
„ће у двије свештене капљице
„предјел шири видиш божје силе
„но с планине у прољетње јутро
„што га видиш над бистром пучином“,

и многе друге. Слика Цариграда коју Мустај-кадија разастире пред очима присутних:

„Сто путах сам у мојој младости
„из миндера у зору хитао
„на твој поток бистри и чудесни
„над којијем огледујеш лице
„љепше сунца, зоре и мјесеца.
„У небу сам, у мору гледао
„твоје куле и остре мунаре
„с којих су се к небу подизали
„у свануће, у дивну тишину . . .“

чаробна, је, вилинска, пуна источњачке имагинације, као пренета из „Хиљаду и једне ноћи“. Сто грацијозних предмета излазе вам пред очи: зора, свануће, дивна тишина, море „бистро и чудесно“, мунаре и њихове фине силуете које се у мору огледају; и то све у једној поступној, мелодичној поетској реченици!

Ако још хоћете једну компарацију с јутром и пролећем, ево вам ова, колосална, која веома нежно изражава један од најглавнијих момената у спеву. Владика каже:

„Ох, да ми је очима виђети,
„Црна Гора изгуб да намири . . .
„душа би ми тада мирна била
„како мирно јутро у прољеће
„кад вјетрови и мутни облаци
„дријемају у морској тавници".

И иначе, ван ових слика и компарација, Његош има често нежних места, дискретних тонова:

„и наше су утирали сузе
„вјешти звуци дивнијех гусалах."

Или онај почетак последњег кола:

„Бјеше облак сунце ухватио,
„бјеше гору тама притиснула,
„пред олтаром плакаше канђело,
„на гусле се струне покидале,
„сакриле се виле у пештере
„бојаху се сунца и мјесеца;
„бјеху мушка прса охладњела
„а у њима умрла слобода
„кâ кад зраке умру на планину,
„кад утоне сунце у пучину . . ."

Пазите само мотиве којима је изражена ова агонија Црне Горе. Облак, тама, „канђело" које *плаче* пред олтаром, покидане струне на гуслама, виле које се крију од сунца и месеца, „мушка прса охладњела" (само то, а не као оно енергично у првом колу:

„смрад ухвати лафа у кљусама“), слобода која *умире* — све врло нежни мотиви, врло дискретан тон; па она лепа компарација на крају, и онај ритам, и оно музикално понављање речи!

Или, напослетку, онај Мићуновићев одговор владици у првом призору:

„Не, владико, ако Бога знадеш . . .“

има такође нежног тона. Мићуновић има да одговори владици на оне његове сумње у успех и очајање пред ситуацијом без излаза; тако је и кнез Раде имао. Али Мићуновић овде не говори ни налик на кнеза Рада. Ничега суровог, увредљивог, дивљачног; све благо, питомо, нежно. Нигде Мићуновић не напада владику, не протестује, не куне него га само теши, улева му наде, превија мелем на његове ране. Кад хоће да му каже да ће Црногорци сигурно победити, није му доста што му открива утешне хоризонте победе, него га и ту штеди. И кад победу слика, он пази да му се не омакне нешто црње боје. Неће да му помиње барут, бој, непријатељску крв која потоцима лије, јер би то можда вређало болећива владику, него му само говори о „врсним момцима“, о момчадији у коју се ваља уздати. Па и ту неће да указује на ратоборност момака, крвожедност или што слично, него на здравље њихово, на „снагу“, „лакоћу“, „брзину“ „вјештину“, „хитрину“. Те речи, одиста, једине падају у овом говору; само њима је окарактерисана младост црногорска. И још је ова младост

представљена као питома, чедна, побожна, хришћанска, која смирено иде у цркву и слуша „божју летурђију“, која само „око цркве“ води коло кад га. једанпут поведе, којој је „тамјан“ што и витештво, која због цркве и иде у рат*. Такву, ето, благу и утешну слику износи Мићуновић владици пред очи И то све дискретно, обазриво, обилазно, у форми питања и као да указује на нешто у даљини:

„видиш ове пет стотин' момчади? . . .
„виђаше ли како стријељају ? . . .

или посредством алузија и компарација, као што је ова, тако елегантна и тако пластична и изразита:

„Тек соколу прво перје никне,
„он не може више мировати
„него своје размеће гњијездо;
„грабећ сламку једну и по једну,
„с њом пут неба бјежи цијучући“;

из које, кад хоће да изведе закључак, изведе само овај, не може бити дискретнији:

„Све је ово некаква наука“.

* Црквених и религиозних мотива има пуно у *Вијенцу*:

„да поджежем колико узмогу
„и ваш огањ свети на олтару,
„на олтару цркве и поштења“ (ст. 2250—2) —

„Најсветије небесне храмове, . . .
„ја сам редом сваки полазио,
„насркâ се дима с жртвеницах“ (ст. 2260, 2, 3) —

„Нема дана без очнога вида
„нити праве славе без Божића . . .“ (ст. 2452, 3) итд.

А све то, цео говор, прошара овако нежним речима:

„не, владико, ако Бога знадеш . . .
„ти нијеси саморана глава . . .“

Доиста, да није неколико места у којима Мићуновић покаже своју лавовску шапу, не би човек рекао да ово све он говори. Изгледа да говори чедна девојка, горска вила, муза која тихо шапће наду и утеху на ухо песнику, или мати која говори детету. Израдивши овакав одговор оном претходном говору владичином, Његош је начинио потпуно упоредну слику овоме. Оба чине целину и Његош је у њима оцртао две мене расположења кроз које је сам често пролазио, и између којих је управо цели живот његов осциловао.

Његош је одиста — по свима се овим примерима види, — имао нечега нежног у својем песничком дару.

4.

Друга страна Његошева је сликарска страна. Има — то се могло и досад опазити, — доста слика и живописних елемената у *Вијенцу*. Има епских, широких, само крупним потезима рађених а потпуно пластичних. Ова о Иван-бегу:

„Б'јеле власе низ плећи просуо,
„б'јела брада вије до појаса,
„руке старе, у њих мач и копље,
„крваве му руке и оружје,

„корацима броји турско трупје,
„скаче старац како хитро момче“,

у којој је сваки стих по један нов елеменат слике, крупан и карактеристичан, а јак и изразит, тако да сви, и ако их је мало, дају пуну рељефну слику.

Тако ова, боље рећи ове две, о Обилићу:

„Паде Милош, чудо витезовах,
„жертвом на трон бича свијетскога.
„Гордо лежи велики војвода
„под кључевма крви благородне,
„ка' мало пр'јед што гордо иђаше
„страшном мишљу, прсих надутијех,
„кроз дивјачне тмуше азијатске,
„гутајућ их ватреним очима . . .“

такође пластична и у којој Обилић тако импозантно изгледа.

Следећа је тако узгредно и овлаш оцртана, а потпуна, и достојанствена, и погођена као компарација:

„Нови Граде, сједиш на крај мора
„и валове бројиш низ пучину,
„како старац на камен сједећи
„што набраје своје бројанице“

у којој је, у осталом, Његош дао израза једном свом давнашњем утиску, из ране младости, кад је, учећи прву школу на Топлој која је одмах уз Нови, свако јутро погледао мору на пучину и на онај стари живописни новски градић мору на обали.

Класична је слика, која је у исто доба и слика из природе, она коју Мандушић оцртава причајући како се заљубио* у Милоњића снаху:

„Кад пред зору, и ноћ је мјесечна,
„ватра гори на сред сјенокоса,
„а она ти од некуда дође,
„украј ватре сједе да се гријe;
„чује да сваk спава у колибе:
„тада она вијенац расплете.
„Паде коса до ниже појаса;
„поче косу низ прса чешљати.
„а танкијем гласом нарицати
„како славља са дубове гране.
„Тужи млада ђевера Андрију . . .
„тужи млада, за срце уједа,
„очи горе живље од пламена,
„чело јој је љепше од мјесеца,
„и ја плачем кâ мало дијете . . .“

која је сва скроз црногорска а ипак, са оном дугокосом Лорелај, и са оним дивним стафажем јесење ведре ноћи, тако елегантна, етерична, чисто прозрачна.

Има и друге врсте слика које још више сведоче о живописном дару Његошеву. Управо, не сликâ, него простих говора и причања што се ди-

* Медаковић, 115, прича како је Његош једном био у Перасту на купању, па преко пута његове куће „била једна дјевојка која . . . често бацаше свој поглед на њега, а овај, још у младијема и најснажнијем годинама, не презираше ове умиљате погледе“. То је, каже, било лети, 1846 године; дакле, баш кад је писао *Горски Вијенац*.

жу до потпуне слике, само зато што је све погођено у њима, што је пуно живописних детаља у њима.

Ево, на пример, како Мартиновићи причају како су чули да су Турци ограбили Ружу Касанову:

„Ми играсмо у колу с гостима,
„ређасмо се наоколо вином,
„докле пушка извише Пиштета
„пуче једна, и човјек покличе:
„„ко је витез, ко је добри јунак!
„„поведе се робље црногорско!“
„Покличи се оној наругасмо:
„какво робље са сред Горе Црне?
„пјан, рекосмо, па мисли да поје.
„Докле двије, једна иза друге,
„цик, цик, опет издушит не даше,
„и кликује човјек као пријед.
„Оно није без некакве муке;
„ограбисмо пушке . . . . .“

Слика сасвим жива и природна. Пре свега оно: „пјан, рекосмо, па мисли да поје“, сасвим је оправдано. Јер прво, како *они* пију, то им је прво објашњење за чудно викање онога, да је *он* пијан; а после, црногорско „појање“ је махом само једно протегнуто викање у једном тону, сасвим слично обичном дозивању оних планинаца са горе на гору, с главице на главицу. То чини слику потпуно логичном и разумљивом. Али слика је и жива, рељефна, и све у њој илуструје ону живост ситуације, и контраст који је ту, оно како коло игра а нешто се страшно догађа у даљини; све, и оно

уплетање рефлексија и говора у причање, и изненађење које се у тим говорима види, и оне инверсије и слободе („докле пушка извише Пиштета пуче једна . . .“) које као да хоће да имитују глас пушке и радњу уопште; и оно у том погледу нарочито тачно и изразито „цик цик“, које се још слаже са живим темпом кола, и све друго. Одиста, све ово сведочи о живописном елементу *Вијенца.*

Свега, дакле, има у *Вијенцу:* и слика, и нежности, и лирике, свих врста лирике, без мало свих врста поезије. Све то игра, дрхти, трепери у дикцији *Вијенца,* као што у њој трепери, дрхти, игра и слика народа и земље, и слика скоро целог нашег народа и скоро свих земаља српских. Јер, треба приметити, Његош је нашао начина да у дикцији помене и Цетиње, и Ловћен, Ријеку, Црмницу, Никшић и Рудине, и овамо Котор, Нови и целу Боку, и чак Далмацију и Босну, и, најпосле, нашу лепу Србију.

„Зауставимо се. Ми смо дотакли многе дирке у намери да пробамо звук, и на све њих дух нашега песника одјекнуо је као какве силне, огромне оргуље.“ Тако је једанпут, на крају једне расправе, речено о Гетеу*; тако, или без мало тако, можемо и ми сад, на крају наше расправе, рећи о Његошу.

---

* *Сент-Бев.*

ПРИЛОЗИ.

1. — Истрага потурица као историски догађај. (Стр. 1.)

У Горском Вијенцу представљено је да је владика Данило извршио истрагу потурица и да је то било „при свршетку XVII вијека". Тако говоре и главне старе историје Црне Горе: владике Петра (*Грлица*, 1835, 70), С. Милутиновића (Београд 1835, 33), Д. Милаковића (Задар 1856; II изд. Браће Јовановића, стр. 91). Доцније се нашао један запис вл. Данила, у коме се догађај подробно описује (штамп.: *Н. Мусулин*, Гласник XVII, 1863, 315; *М. Решетар*, увод издању Г. В. Загреб 1890, стр. 30; *И. Руварац*, Montenegrina, II изд. 1899, 164; *Љ. Стојановић*, Записи II, 1903, стр. 19). Тај је запис дао више потврде Његошеву излагању, и од то доба скоро све историје Црне Горе — важан изузетак: *К. Јиречек*, Научни Словник, на чешком — сасвим поуздано бележе истрагу као догађај Данилова времена, исто као и Његош. Разлика је само у томе што га оне бележе као догађај из 1707 (тако је у запису владичину по изд. Мусулина) или 1702, а Његош га је, рекли смо, стављао при свршетку XVII века.

Али И. Руварац (*Montenegrina*, II изд. 156 и даље) посумња у истинитост владичина записа, — „запис тај није писала рука владике Данила" каже он — и узе доказивати да истрага или није била, или је била пре владике Данила, можда 1687, под Висарионом Бајицом. Мишљење Руварчево одмах је оспорено. Најпре је то чинио Л. Томановић (*Г. Руварац и Montenegrina*) а затим Ј. Н. Томић (*Из историје Црне Горе* 1901). Овај последњи, и ако сматра „да запис

према Мусулинову снимку није владичин аутограф", ипак додаје да „то још не значи да му се и садржина може оспорити". Томић, наиме, верује у аутентичност записа и истинитост истраге као догађаја из Данилова времена, само га ставља у 1709 годину. На Томићеву мишљењу данас се у главном и остало.

Вреди још споменути да је Његош, пре но што је писао *Вијенац*, стављао истрагу у 1702 годину. У *Огледалу сриском* (1845), код песме која пева догађај Бадњега Вечера, ставио је да се он дешава „около 1702 године". Пишући *Вијенац*, он је променио мишљење. На насловном листу забележио је: „историческо собитије при свршетку XVII вијека". По самом тексту показао је слично датовање, како је Решетар опазио у коментару код неких стихова. То је случај код речи: „Капетан сам од царева града, у њем владам од триста годинах" (стих 369—370): „од Косова, г. 1389, до свршетка XVII вијека има баш толико година", каже Решетар. То је случај и с оним што војвода Драшко именује „Валијера" као млетачког дужда који је тада владао (стих 1630): „од год. 1694 до 1700 бијаше дужд у Млецима Silvestro Valier" (у уводу: Себастијан), каже Решетар такође.

2. — *Јунаци „Горског Вијенца" у народним песмама и иначе.*

(Стр. 5—13).

У доле означеним књигама и листовима налазе се подаци и помени у расправи наведени и други, о овим личностима Вијенца.

а) Владика Данило: историје старог владике Петра (Грлица 1835), Милутиновића, Медаковића, Милаковића, Поповића и др.; историске расправе Руварца, Томановића, Томића, Вл. Ђорђевића; затим: Л. Пиштељић, Владика црногорски Данило Петровић Његош, Јавор 1887, бр. 32—36; Гргур Јакшић, Зетски митрополит Данило I, Београд 1896; народне песме (Огледало) и др. — *Јанко Ђурашковић:* Милаковић, 99 (Н. Библ.); Огле-

дало српско, п. V и прим. 2.; Милутиновић, Певанија церногорска и херцеговачка, 1837, п. 8; Милутиновић, Историја, 59; Његош, Шћепан Мали (кола); Р. Рогановић, Царев Лаз; Ђ. М. Драговић Ђуричковић, Црногорске јуначке пјесме, стр. 74. — *Радоњићи:* поменуте историје; Ровински, Черногорія; Ровински, П. П. Нѣгошъ; — *Вукоша сердар:* М. Драговић, Василије Петровић, Црногорка 1884, 124; Н. Дучић, Црна Гора, Гласник 40, стр. 42, ставља гувернадурство Вукоте Озринића у 1718 годину; пор. Вл. Ђорђевић, Европа и Балкан, 1912, I, 1, стр. 60; и друге, поменуте историје; пор. М. Драговић, Материјал за истор. Ц. Горе, Споменик XXV, стр. 2. — *Кнез Раде:* Милутиновић, 64; Споменик С. К. Академије, 1892, књ. XVII (писмо вл. Данила); Црногорка, 1884, стр. 125, помен. расправа (овде писмо вл. Василија); Руварац, Montenegrina 133 и даље. — *Кнез Бајко:* Ј. Иванишевић, Из Цуца (Н. Зета, 1890, 423); И. Косанчић, С пута (Н. Зета, 1889). — *Кнез Роган:* Ј. Иванишевић, Спасење села Трњина (Н. Зета, 1890); И. Косанчић, С пута; Руварац, Montenegrina, 14, (цитат из Орфелина); Огледало, песма IX и XI. — *Кнез Никола*: Ровински, Черногорія, 1888, I, 515. — *Војвода Драшко:* Огледало, п. V, X, XIV; Вук, IV, п. 9; Милутиновић, Певанија, п. 8; Исти, Историја, 58. — *Војвода Милија:* Огледало, песма IX; Његош, Шћепан Мали (III, 7, коло). Од исте је породице ваљда поп Јово Милић из Бјелица (XVIII век), о којем Ј. Н. Томић у расправи о Василију Петровићу, Глас 88, стр. 66, 136 и даље. Милићи се помињу и у Ђ. Д. Ђуричковића. навед. дело стр. 35, 72, 75. — *Војвода Батрић:* Огледало, п. III; Милутиновић, Певанија, п. 9; Милутиновић, Историја. — *Томаш Маршиновић:* као и Батрић. — *Вук Раслапчевић:* Огледало, п. V; Милутиновић, Певанија, п. 8; Исти, Историја, 59; М. Вукчевић, Вук Раслапчевић (Просвјета, 1894, стр. 371); М. Вукчевић, Још нешто о Вуку Раслапчевићу (Просвјета, 1894, стр. 527); Л. Пејовић (Глас Црногорца, 1894, бр. 26); Ж. Драговић, Неколико ријечи поводом распре о поријеклу Вука

Раслапчевића (Луча, 1895, стр. 103). — *Вукоша Мрваљевић:* Огледало, п. V, VI; Луча, 1896, јули (песма: „Мрваљев Вукота и паша од Зворника"); Црногорка, 1885, бр. 8 (белешка: „Смрт Вукоте Мрваљевића Велестовца" од Озринића); Ж. Драговић, Грађа за географију Црне Горе, Летопис 154, 1888, стр. 74; Милутиновић, Певанија, п. 8; Исти, Историја, 58. — *Вук Томановић:* Огледало, п. XII и XIV, и прим. 7 на стр. 383; Луча, 1897, стр. 326 (песма: „Женидба Маха Ришњанина"); Р. Вињицки, Мићуновић и збори и твори (Луча, 1897, јуни). — *Богдан Ђурашковић:* Огледало, п. V; Р. Рогановић, Царев Лаз; Милутиновић, Певанија, п. 8; Исти, Историја, 59. — *Вук Мићуновић:* Милаковић, 99; Огледало, п. V, VI, XXIII, и прим. 2; Вук, IV, п. 2; Р. Рогановић, Царев Лаз; Његош, Шћепан Мали; Р. Вињицки, Мићуновић и збори и твори; Ђ. Д. Ђуричковић, нав. дело, песма № 4. — *Вук Мандушић:* Огледало, п. VII, прим. 4; Вук, III, п. 20, 32, 35, 47, 60, 78; Вук, IV, п. 5; Нова Зета, 1890, 134 (песма: „Ќостреш Арамбаша"); Луча, 1895, август (песма: „Женидба по други пут Митровић Тадије"); Луча, 1899, септембар и октобар (песма: „Женидба Видака Марушића"); Његош, Шћепан Мали; Р. Вињицки; Руварац, Montenegrina, 14 (навод из Орфелина); Милутиновић, Певанија, п. 8; Исти, Историја, 58 и др. — *Вук Љешевоступац:* Огледало, п. VII. — *Вук Марковић* (Г. В. стих 357, 8): Огледало, п. XII. — *Пои Мићо:* Огледало, п. IX. — *Сестра Баштрићева:* Огледало, п. II; Вук, IV, п. 1. — *Арслан ага Мухадиновић:* кратка историја црногор. од вл. Петра (Грлица, 1835); Милаковић, 92.

b) (Лазар) Пециреп (Г. В. ст. 329): Вук, IV, п. 7; Дучић, Примјетбе на коментар „Горског Вијенца"; Ровинскій, Черногорія, II, 2 стр. 84; две народне песме (П. Л. свети побратима, Смрт Л. П.), Босанска вила 1912; Гавро Церовић, О војводи Пецирепу Лазару, Б. Вила 1903, 374; Ђ. Д. Ђуричковић, навед. дело, № 2: Л. Пецирепу; Б. Вила 1912, 156: Л. П. — *Балешићи* (Г. В. ст. 329): Огледало, п. XVI, XXIII. — *Хамза каиетан* (Г. В. ст. 361 и даље): Огледало, п. XVII,

XX, XXI, XXIII. — *Брунчевићи* (Г. В. ст. 401): Казивање стари Требјешана, 1842, стр. 34. прим. — *Ружа Касанова* (причање Томаша Мартиновића, ст. 453—475, 480—498): Иван Ђуровић, Ружа Касанова, Босанска вила 1894, стр. 135. — *Алићи* (Г. В. ст. 727): Огледало, п. III; Миласковић, 92; Грлица, 1835. — *Бан Милоњић* (Г. В. ст. 1283 и даље): поменути (в. име В. Раслапчевића) чланци М. Вукчевића и Ж. Драговића. — *Поп Шћепан* (Г. В. ст. 1387—92): Милутиновић, стр. 25; Лавров, 331. — *Зано Грбичић* (Г. В. ст. 1440): Г. Руварац, Montenegrina, 76. — *Мустафићи* (Г. В. ст. 1756): Огледало, п. III. — *Баштрић Перовић, Перо Вучићевић* (обојица у сцени покајница поменути ст. 1913): Огледало, п. II; Вук, IV, п. 1; Ј. Иванишевић, Из Цуца. — *Осман Ђоровић* (Г. В. ст. 2003): Огледало, п. II; Вук, IV, п. 1. — *Вук Бориловић* (Г. В. ст. 2643): Огледало, п. III; Историје. — *Радун и Љубица* (причање Мандушића, ст. 2745 и даље): Т. Н. Кажић, Радун војвода љешански, Босанска вила, 1901, стр. 302; Никола I, Нова кола, стр. 61: (коло) љешанско. — *Драшко Мрваљевић* (Г. В. ст. 2776): Огледало, п. IV.

3. — Мотиви „Горског Вијенца“ и њихови извори. (Стр. 13—21.)

Литература о мотивима „Вијенца“ и њиховим изворима у историји и иначе напоменута је у неколико у самом тексту и у Прилозима (№ 1 и 2); прецизније, дала би се овако забележити:

Стр. 14. — Два сазива скупштинска: запис вл. Данила (в. прилог 1), и песме: *Милушиновић*, Историја Ц. Горе, 35; *Милушиновић*, Певанија 1837; Огледало, № 3. — Дан славе цетињског манастира: *Ј. Н. Томић*, Црног. митроп. Василије Петровић, Глас 88, стр. 65. — Учешће народа на скупштинама: историја Црне Горе од владике Петра, *Грлица* 1835. — Владика Данило сазнаје да су Турци сазнали његове планове: в. поменути запис његов.

Стр. 15. — Заклетва у манастиру: *Огледало*, песма № 3 (у тексту погрешно казано да је № 2); запис вл. Данила

(у којем се каже да је састанак био у „житници манастирској“): *Л. Пишчељић*, Данило I Петровић Његош, Јавор 1887. — Запис у дупиоској цркви: *Ровинскій*, Черногорія, I, 515; *Руварац*, Montenegrina, 170.

Стр. 16. — Видак гласник везиров: *С. Милутиновић*, Дика црногорска, чин V, сц. 5, стр. 271. — Песма о војводи Драшку и млетачком дужду: *Вук*, IV, № 9.

Стр. 17. — Песма о Батрићу: *Огледало*, № 2; *Вук*, IV, № 1. — Песма о Мандушићу и џефердару: *Вук*, III, № 60.

Стр. 18. — Песма о Пецирепову четовању: *Вук*, IV. № 7. — Причање о попу Шћепану: *Милутиновић*, Историја, стр. 25; *Лавров*, стр. 331.

Стр. 20. — Побратимство Мићуновића и Јанка Ђурашковића: *Огледало*, № 18. — О кнезу Бајку и Батрићу Перовићу: *Иванишевић*, Из Цуца, Н. Зета, 1890, 423; *Косанчић*, С пута, Н. Зета, 1889.

Стр. 21. — Војводска титула Драшка и Батрића: *Огледало*, № 3, 10.

4. — *Литература о „Горском Вијенцу“.*

(Стр. 48.)

А) Рукопис „Горског Вијенца“. — У бечкој Народној Библиотеци има под сигнатуром *Slavica* № 135 ркп. Г. В. писан властитом руком Његошевом. Он износи 36 страна великог канцелариског формата писаће хартије, и садржи спев од почетка његова до средине Драшкове појаве од прилике (стих 1—1528), редом све као у штампаном издању. Посвете нема, ни листе• лица, ни насловног листа. Ркп. представља концепат, не чист препис; ни концепат може бити није први. На многим местима има исправака и допуна: први стих рукописа је „Црни дане а црна судбино“, а тек је са стране забележено: „Вићи врага су седам биђишах“, па и то са поправкама; место „вићи“ било је најпре „ево“, место „биђишах“ било је „кабаницах“. Ипак, чест је случај да има читавих серија стихова са врло мало или без поправака уопште: нпр. владичин монолог „Ће је зрно клицу

заметнуло“ итд. У својим крајњим исправкама и допунама ркп. представља коначну редакцију спева, каква је и у штампаном издању. Провенијенција ркп. је непозната. По инвентару библиотеке који ми је љубазно показао Г. Шмит, управник рукописног одељења Библиотеке, ркп. је дошао „из збирке фрагмената“ (aus der Fragmentensammlung), без означења чија је збирка била; Г. Шмит лично мисли да је „фрагменат“ био својина Миклошићева. Знамо иначе да је Његош штампао свој спев у Бечу и ту имао ркп. за време штампања; он га је вероватно и оставио у Бечу, код Вука или кога другог, па је тако ркп. дошао у својину Библиотеке преко Миклошића или иначе.

О овом ркп. опширније: *Ivan Broz*, Rukopis G. V. Vijenac 1890, № 48; *М. Решетар*, Рукопис Г. В., Стражилово 1892, 265; *Jan Hudec*, увод чешком преводу Г. В. (в. даље под *C*), 1897, 21—22.

B) Издања. — У свом уводу пред издањем Г. В. Решетар наводи сва издања и укратко их карактерише; ја ћу овде поновити а гдешто и попунити његов списак, и уз то додати одзиве о издањима у нашој и туђој штампи. Ја сам овом приликом прегледао, овог последњег ради, све часописе до којих сам могао доћи, и чини ми се да они о сваком издању нису говорили, те вероватно и због тога ја нисам био у стању, код неких од њих (нпр. она од 1870—1889), забележити где је о њима реферисано; за последња три издања (1922) часописи вероватно нису још стигли забележити потребно.

1) Прво издање, Беч *1847*. Реферати о њему нису у ствари о издању него о самом делу; в. даље под *D:* Расправе. — 2) Н. Сад, *1860*, издали Иво Врбица и Томо Мицковић. — 3) Београд, *1867*, Јеремија О. Караџић; белешка о том: Вила 1867, стр. 388. — 4) Задар, *1868*, С. М. Љубиша (латиницом); реф.: Стојан Новаковић, Матица, 1869, стр. 65, 89; Н. Дучић, Србија 1869 бр. 48—57, и посебно: Примјетбе на коментар „Горскога Вијенца“, Београд 1870, и у „Књижевним радовима“ истога, св. I, стр. 160. — 5) Београд, *1870*, Милош Милисављевић. —

6) Беч, *1876*, Стеван Ђурчић. — 7) Панчево, *1881*, Нар. Библиотека Браће Јовановића, св. 25—26. — 8) Н. Сад, *1885*, Браћа Поповићи. — 9) Н. Сад, *1889*, Браћа Поповићи (латиницом). — 10) Загреб, *1890*, М. Решетар (његово I изд.); реферат: Љ. Стојановић, Просв. Гласник 1891, стр. 57—67, св. јан. фебр. — 11) Н. Сад, *1892*, Браћа Поповићи; реф.: Т. Остојић, Стражилово, 1892, стр. 667, 682. — 12) Београд, *1892*, М. Решетар (II изд.); реф.: Т. Остојић, Стражилово, 1892, стр. 667, 682. — 13) Н. Сад, *1901*, Браћа Поповићи. — 14) Загреб, *1904*, (без назначења године), Решетар (III изд.), латиница. — 15) Задар, *1905*, Решетар (IV изд.), латиница. — 16) Београд, *1909*, Решетар (V изд.); реф. Драг. Костић, С. К. Гласник 22, 1909, 458; Др. А. Митровић, Босанска вила, 1909, стр. 125; Dr. Josip Tominšek, Ljublj. Zvon, XXIX, 1909, 378; Аноним, Бранково Коло, 1909, 128. — 17) Београд, *1910*, Тома Јовановић. — 18) Београд, *1912*, Решетар (VI изд.); реф.: Š—r, Ljublj. Zvon, 1912, 621; В. Ћоровић, Летопис 1913, св. 291, стр. 89. — 19) Цетиње, *1913*, Рајнвајн; реф.: В. Ћоровић, Летопис 1913, св. 294, стр. 440. — 20) Херцег Нови, *1913*, Секуловић; увод М. Цара; реф.: Ћоровић, Летопис, 1913, св. 294, стр. 440; Л. (Скерлић), С. К. Гласник, XXXI, 1913, 159. — 20а) Viriville, Isère, France, 1916; радили српски ђаци виривилске колоније за време рата; издање није штампано него рукопис, хектограф у облику књиге, 8^0, повезано. — 21) Женева, *1917*, увод Уроша Џонића, коментар Решетаров. — 22) Београд, *1920*, Решетар (VII изд.); реф.: Сима Пандуровић, Мисао, IV, 1920, стр. 1692 (одговор Решетаров, Прилози за књижевност, I, 1921, 135); Т. Ђукић, Мисао, V, 1921, 229, 314. — 23) Херцег Нови, *1922*, Секуловић, увод М. Цара. — 24) Х. Нови, *1922*, Секуловић, увод М. Цара, (латиницом). — 25) Сарајево, *1922*, Ђурђевић, Мала Библиотека, св. 1 — 4.

С) Преводи. — Листу превода такође је Решетар дао у уводу, и дао њихову кратку оцену; као и код издања, ја ћу листу поновити и допунити у нечем, и додати реферате о њима.

1) *Талијански превод Јакова Ђудине.* Ђудина је три пут издавао свој превод, на овим местима: а) *Osservatore*

Triestino, 1847, бр. 125 (17. окт.), 132 (3. нов.), 144 (1. дец.), 154 (24. дец.), и 1848 бр. 5 (12. јан.), 28 (5. март). Пошто овај превод није познат данашњој литератури о преводима Г. В., то ћу о њему још ово додати. Он садржи коло V (Нови Граде), коло II (Чашу меда), део појаве Драшкове (Бјеше игре), други монолог игуманов (Ја сам прошâ), коло VI (Бјеше облак), коло I (Бог се драги); сваки одломак у по једном од бројева. Потпис је: G. Chiudina, Chiudina Giacomo Dalmata, итд. Исписе из овог листа који нигде нисам могао наћи, љубазно ми је учинио Г. Нићифор Вукадиновић, парох у Трсту и књижевник. Вероватно се на овај превод односи белешка у „Подунавци" 1848, бр. од 13. фебруара, у којој се објављује да је „професор српског језика у Пловачкој Академији у Трсту, господин Чулик" превео Г. В. на талијански „и дао га је већ штампати". — b) *G. Chiudina,* Canti del popolo slavo, Firenze 1878, I, 95—128. Реферат: L. Zore, Slovinac, II, 1879, 26—9. — c) *G. Chiudina*, Storia del Montenero (Crna Gora), Spalato 1882, стр. 101—123; реф.: Д. А. Живаљевић, Његош у талијанској књижевности, Коло II, 1901, 445. — 2) *Немачки превод: J. Kirste,* Der Bergkranz (Die Befreiung Montenegros), Wien (C. Konegen), 1886. Реф.: С. Вуловић, Самоуправа, 1886 и засебно: Његушев Горски Вијенац у немачком преводу, Београд 1886; V. Jagić, Archiv 1887, X, стр. 334; W. Wollner, Zeitschrift f. vergleichende Literaturgeschichte, I, 1887, стр. 363 (наведено: Archiv, XI, 253); J. Kirste, одговор Волнеру у истом часопису (в. Archiv XI, 253); W. Wollner, одговор Кирстеу, у истом часопису (в. Archiv XI, 253); M. Rešetar, Zur Erklärung des G. V., Archiv XI, 1888, 253. — 3) *Руски превод: Лукьяновскій,* Горный Вѣнецъ, Москва, 1887; реф.: Љ. Стојановић, Просв. Гласник, 1891, св. 1—2, стр. 67. — 4) *Бугарски превод: П. Ивановъ,* Извлѣчение изъ Горский Вѣнецъ, Видинъ, 1891; реф.: Љ. Стојановић, Просв. Гласник, 1891, св. 4, стр. 203. — 5) *Чешки превод К. Кривог: Karel Křivy*, Horský věnec, historicky obraz z počátku XVIII století od Petra Petroviče Njeguše ... Ve Velkem Meziříci, „без године, предговор датован 1895" (наведено

Летопис, 1913, св. 295, стр. 510. — 6) *Чешки превод Ј. Худеца: Jan Hudec,* Horský Věnec, Prag, 1897 (Sbornik svetove poesie, изд. Чешка Академије); реф.: И. Шајковић, Дело XV, 1897, стр. 146; З. Ховоркова, Коло II, 1901, 453 („Његош у Чеха"); J. Karasek, у „Прашким новинама", 1897, (наведено у Ховоркове); „неки модерниста" у књижевним чешким листовима 1899 (наведено у Ховоркове). — 7) *Мађарски превод: Dr. V. Gyiszalovics,* Hegyek Koszoruja, Ujvidek 1902; реф.: (П. М. Адамов), Бранково Коло, 1902, стр. 859. — 8) *Талијански превод Ј. Николића: Giovanni Nicolic,* Il serto della montagna, quadro storico del secolo XVII di P. Petrovich Njegus, Fabriano 1903; реф.: Dr. J. Nagy, Archiv XXVIII, 1906, стр. 418. — 9) *Словеначки превод: Rajko Perušek,* Gorski Venec, Ljubljana, 1907, изд. Матице Словеначке; реф.: M. Rešetar, Archiv, XXX. 1908, 281; М. Ивковић, С. К. Гласник, XX, 1908, 770; Тих. Остојић, Летопис, 249, 1908, стр. 75; Аноним, Бранково коло, 1908, стр. 111; F. Ilešić, Ljubljanski zvon, 1908, XXVIII, 447; Dr. Jos. Tominšek, Ljubljanski Zvon, 1908, XXVIII, 381-2 и 384; A. Robida, Slovan 1908, стр. 287; Dr. A. Breznik, Dom in svet, 1908, стр. 330. — 10) *Шведски превод: Alfred Jensen,* Montenegros Aerekrans, Stockholm, 1913; реф.: Olaf Broch, Nordisk Tidskrift, 1913; Dr. Olaf Rabenius, Stockholms Dagblad; E. Grip, Post och Inrikes Tidningar; O. Holmberg, Svenska Dagbladet (сви су ови реферати преведени на српски, С. К. Гласник, XXXII, 1914, стр. 294—302); П. Поповић, С. К. Гласник, XXXI, 1913, 934; Исти, Из књижевности, II, 1919, 226. — 11) *Француски превод: Divna Vékovitch,* Les lauriers de la montagne (préface de Henri de Régnier, de l'Académie française), Paris, Berger Levraut, без године, предг. датован 1917; реферат: Драгутин Костић, О Горском Вијенцу поводом превода на француски, Додатак Српских Новина, Крф, 1918, бр. 12 од 15. априла, бр. 13 од 15. маја, бр. 14 од 15. јуна.

D) *Расираве.* — Из обимне литературе о Његошу ја ћу овде навести само оне списе који непосредно говоре о Г. В. или оне који говоре о Његошу уопште и дотичу се специалније и његова главног спева; расправе о власторучном

ркп. Његошеву Г. В. поменуо сам раније (*A*), коментаре остављам за идућу рубрику (*E*). Код неких старијих и мање познатих списа биће опширнији; код списа који су изашли у засебним књигама навешћу и реферате о њима, у колико су ми познати. Литературу о „дарвинизму“ у Г. В. издвајам засебно.

a) 1) *G. Franceschi,* La Dalmazia, foglio letterario economico, Zara, anno III, № 23—24, 10. и 17. јун. 1847, има под рубриком „Critica“ опширну оцену опата Француског о Г. В. Ја сам видео 24. број у непотпуном примерку библиотеке Археолошког Музеја у Сплиту, а потребне исписе из 23. броја учинио је љубазно за мене Г. Љ. Влачић (Задар), књижевник, на молбу Г. Нићифора Вукадиновића. Ову оцену превео је Ђ. Бан у „Подунавци“ 1847, бр. 26—28, стр. 103, 108, 111 — 2) *Н. Томазео.* У листу „Osservatore Triestino“ (исписе имам од Г. Н. Вукадиновића) за год. 1847, Томазео, који је држао рубрику нових књига и пропраћао их врло кратким примедбама, пропратио је и Г. В. у броју 129, од 27. окт. 1847, стр. 514. Белешка о њему врло је кратка, и ја ћу је навести целу: „Gorski Vjenac, socinjenje P. P. Vladike cerogorskoga (тако). Silvestre ghirlanda. Poema in dialogo, del Vladica di Montenero. Vienna. — Laddove egli dipinge le cose a lui meglio note, laddove s'astiene dalla rettorica de' libri, e s'accosta al linguaggio de' suoi montanari, quivi segnatamente l'autore è poeta, e i suoi versi saranno testo di lingua.“ Ово исто је Томазео прештампао у своме „Dizionario estetico“, II vol. (Parte moderna), 1853, s. v. Petrovich, са насловом скраћеним у: „Petrovich, Vladica di Montenero. Poema in dialogo“. — 3) *Аноним.* Пред преводом Г. В. од Ђудине, лист Osservatore Triestino (бр. 125, 17. окт. 1847) донео је кратку уводну реч о Његошу и овом делу његову; реч је вероватно од стране уредништва; уредник је био Pacifico Valussi (пор. и Д. А. Живаљевић, Коло II, 1901, 447). — 4) *Светислав Вуловић,* П. П. Његош, Годишњица I, 1877; реф.: Л. Томановић, Српска Зора, 1878, св. 6; П. Кулаковскій, Критическое обозрѣніе, 1879 бр. 10; Св. Вуловић, Јавор 1879, 859, 888,

924. — 5) *J. Ђудина,* увод пред преводом: Canti del popolo slavo, 1878, Storia del Montenero, 1882 (в. раније под *C*). — 6) *J. Pasarić*, P. P. Njegoš, Vienac, 1884, стр. 78, 96. — 7) *M. Бан,* Подаци о П. П. Његошу, Преодница 1884 (уредник Драг. Ј. Илић), бр. 7. — 8) *П. А. Лавровъ,* Петръ II Петровичъ Нѣгошъ вл. черн. и его литературная дѣятельность, Москва 1887; реф.: B. Inhof, Archiv XI, 1888; M. Димитријевић, Летопис 153, 1888 (исто прештампано у „Бранику"). — 9) *Марко Цар: a*) Un principe poeta, Fanfulla della Domenica, 1887; *b*) Studi slavi di letteratura ed arte, Zara, 1890 (прештампано из горњег листа); *c*) Pietro II. ed il suo G. V., увод талијанском преводу Николића (прештампано из Studi slavi); *d*) српски превод: „Немања" (лист), 1888, св. за јануар; *e*) прештампано: „Moje симпатије", I, 1895, 149—164; *f*) Un barde monténégrin, Nouvelle revue internationale, 1893; *g*) увод издањима Г. В. из 1913 и 1922 (в. раније). — 10) *M. Решетар,* увод издању Г. В. од 1890 и доцнијим, где је знатно измењен. — 11) *Јосип Берса,* О Горском Вијенцу, Нова Зета, 1891. — 12) *Ch. Šegvić*, Dioba Gorskog Vijenca, Vienac 1895, 702, 730-1. — 13) *Ch. Šegvić*, Ruski element u G. V., Zagreb 1895 (најпре изашло у извештају которске гимназије); реф.: Дело VII, 1895, стр. 499. — 14) *Павле Поповић,* О Горском Вијенцу Српски Преглед, 1895 (главе I—II: Грађа, Предмет), Искра, 1898 (гл. III—IV: Обрада предмета, Карактери). Сасвим прерађено и довршено: „Зора" 1900—1, и оштампано у књигу: „О Горском Вијенцу", Мостар, 1901. Реферати: Р. Врховац, Летопис 211, 1902, стр. 114—125; Alfred Jensen, Archiv XXIV, 1902, стр. 292—300; M. Решетар, Бранково коло 1902, бр. од 31. јануара; M. Rešetar, Archiv XXIV, 1902, 301—4 (одговор пишчев: Бранково коло, 1902, и посебно: „Једно објашњење с Г. М. Решетаром", 1902); Д. А. Живаљевић, Коло II, 1901, бр. од 1. дец.; Аноним, Глас Црногорца 1901 (прештампано: Зора, 1901, новембар). — 15) *Jan Hudec*, увод чешком преводу Г. В. (в. раније под *C*), 1897, стр. 19—32. — 16) *Свешислав Стефановић*, Проблем Његошева Г. В., Бранково коло, 1900, стр. 1487, 1530. — 17) *Ј. Скерлић,* Један прилог ка проуча-

вању Г. В., Летопис 206, 1901. — 18) *Тих. Р. Ђорђевић*, Маштаније у Г. В., Караџић, 1901, бр. 6 и 7. — 19) *Тихомир Остојић*, О Г. В., Позориште, XXVII, 1902, стр. 56. — 20—23) *М. Савић, Ј. Храниловић, Његошевић*, реферати о представи Г. В. Позориште, 1901; *Његошевац*, исто, Бранково коло, 1902, 190. — 24) *Р. Врховац*, Петар II Петровић Његош, Летопис 1901, св. 210. — 25) *Р. Врховац*, Владика Раде и његова поезија, Бранково коло, 1902, бр. 4, 5. — 26) *Ј. Продановић*, Петар II Петровић Његош, увод издању „Шћепана Малог", С. К. Задруга, 1902; реф.: Драг. Костић, Дело 25, 1902, 475; Д. А. Живаљевић, Коло IV, 1902. — 27) *Р. Перушек*, увод словеначком преводу Г. В. 1907 (в. раније). — 28) *Н. Велимировић*, Религија Његошева, 1911; II издање 1921; реф.: Ј. Скерлић, С. К. Гласник XXVII, 1911, 933; Д. С. Николајевић, Бранково коло 1912, 481. — 29) *Kamila Lucerna*, O kompoziciji G. V., Nastavni Vjesnik, XIX, 1911. — 30) *Alfred Jensen*, увод шведском преводу Г. В. 1913 (в. раније). — 31) *Р. Врховац*, О Петру II. Петровићу Његошу, Рад и именик Матице Српске, 1913. — 32) *Јован Живојновић*, Његошева стогодишњица, Трговачке Новине, Н. Сад, 1913, божићњи број. — 33) *В. Смиљанић*, П. П. Његош, Српска ријеч, 13 (26) нов. 1913. — 34) *М. Шевић*, Посвета праху оца Србије, Летопис 295, 1913, 501—526. — 35) *С. Матавуљ*, Женске главе у Г. В. Књижевни југ, I, 1918, 101.

b) 1) *Сш. Недељковић*, П. П. Његош претходник Дарвинов, Јавор, 1877, стр. 1545—1550. — 2) *Ј. Pasarić*, поменута расправа о Његошу, Vienac, 1884. — 3) *В. Šulek*, Predteče Darvina, Rad 72, 75, 1885. — 4) *Лавров*, поменута књига, 1887. — 5) *М. Медић*, Претече Дарвина, Јавор, 1888, бр. 29. — 6) *П. Деспотовић*, Борба за живот, неколико лепих листића из Г. В., Панчево, 1891. — 7) *М. Медић*, Анакреонт, Шилер и П. П. Његош, Летопис 208, 1901, IV, стр. 97—109. — 8) *Бранислав Петроније вић*, О философији у Г. В., Летопис 247—249, 1908, и засебно, 1908, II изд. 1920. — 9) *М. Медић*, О философији у Г. В, Бранково коло 1908, стр. 108, 123. — 10) *Б. Петроније вић*, Мојо Медић о Њ. и Дарвину, С. К. Гласник,

XX, 1908, стр. 436 (прештампано у II изд. расправе „О филозофији у Г. В.“). — 11) *F. Ilešić,* Ljublj. Zvon, 1908, 447.

Е) Коментар. — Два су коментарисана издања Г. В. Љубишино и Решетарово; поводом њих се створила и нарочито развила литература коментара. Та је литература долазила на дневни ред и поводом превода (Кирсте, Вековићева), — и у њима самим — као и иначе, нпр. поводом педесетогодишњице Његошеве смрти (1901) или стогодишњице рођења (1913).

а) Коментари уопште. — 1) *Љубиша,* коментар уз издање 1868. — 2) *Н. Дучић,* Примјетбе на коментар Г. В., 1869 (в. раније). — 3) *J. Kirste,* Der Bergkranz, 1886, превод с објашњењима (в. раније). — 4) *Вуловић, Јагић, Волнер, Решетар,* чланци и реферати поводом Кирстеова превода, 1885–8 (в. раније). — 5) *Решетар,* коментар уз издање 1890 и даље. — 6) *Љ. Стојановић,* Просв. Гласник 1891 (в. раније). — 7) *Л. Гојнић,* Прилошци ка коментару Г. В., Јавор, 1891, 637, 794 — 8) *Решетар,* К тумачењу Г. В., Јавор, 1891, 745, — 9) *Л. Гојнић,* Још који приложак ка коментару Г. В., Побратимство, 1892, март стр. 65, април стр. 56. — 10) *Ж. Драговић,* Примједбе за коментар Г. В., Глас Црногорца 1891, бр. 25, 28. — 11) *Решетар,* К тумачењу Г. В., Глас Црногорца 1891, бр. 51. — 12) *Ж. Драговић,* И још о Г. В. поводом коментара Решетарова, Глас Црногорца 1892, бр. 3. — 13) *Вељко Радојевић,* Прилог коментару и рјечнику Г. В. Босанска вила, 1892, бр. 10. — 14) *М. Вукчевић,* Цариградски Гласник 1905, бр. 3. — 15) *Драг. Костић,* С. К. Гласник XXII, 1909, 458. — 16) *А. Јенсен,* превод с коментаром, 1913 (в. раније). — 17) *Драг. Костић,* О Г. В. поводом превода на француски, Додатак Срп. Новина 1918 (в. раније). — 18) *Сима Пандуровић,* Мисао IV, 1920, стр. 1692. — 19) *Решетар,* К тумачењу Г. В., Прилози за књижевност I, 1921, 135 (в. раније). — 20) *Трифун Ђукић,* Мисао V, 1921, 229, 314 (в. раније).

b) Коментари посебни. — 21) За стих 17—18: „Своју мисли Бранковић с Гертуком“ и даље: *V. Jagić,* Wer ist

Gertuka in G. V., Archiv IX, 1886. — 22) За стихове 1583 до 1614, Обрадово причање о „маштанијама“: *М. Медић*, Сугестија у Г. В, Бранково коло, 1900, 183; в. и напред споменуте расправе Ј. Скерлића и Тих. Р. Ђорђевића. — 23) За стих 21 „Дан и народ како ћуку тица“: *А. Јенсен*, Један стих у Г. В., Srgj I, 1902, 801. — 24—25) За стихове 204 и 1547 „За правило лудост изабраше“ и „Док их стаде по кући кривања“: *М. Решетар и Р. Врховац*, К тумачењу Г. В., Бранково коло 1902, 252. — 26—27) За стих 675 „Олтар прави на камен крвави“: *Ј. Живановић* и *Р. Врховац*, Олтар прави на камен крвави, Бранково коло, 1902, стр. 186, 214. — 28) За стих 709 „Да с њим једе мађарске носове“: *Решетар*, Још која о стиху 709, Г. В., Дело XXV, 1902, 631 (пре тога у реф. Драг. Костића о изд. „Шћепана Малог“, Дело XXV, 1902, 475). — 29) *Петар Вукић*, Још неколико речи о 709 стиху Г. В., Дело XXVIII, 1903, 270. — 30) За стих 17—18 „Своју мисли Бранковић с Гертуком“: *М. Георгијевић*, Ко је Гертука у Г. В., С. К. Гласник XXVIII, 1912, 362. — 31) За стихове 1 и 2 „Виђи врага“ итд.: *Л. Бакошић*, Ка коментару Г. В., Прилози за књижевност, I, 1921, 138.

5. — *Допуне и исправке.*

Стр. 15. — Међу лица из *Вијенца* која су и ван њега позната, ваља ставити и следећа: 1) *Зано Грбичић* (Г. В. ст. 1440), историска личност; слали га Млечићи Црногорцима, с војском, 1688, да им буде у помоћи против скадарског везира (*Руварац*, Montenegrina, 76). — 2) *Осман Ђоровић*, (Г. В. ст. 2203), и по народној песми крвник Батрића Перовића (Огл. п. II, Вук IV, п. 1). — 3) *Ружа Касанова и Касан* (Г. В. ст. 453—498). Иван Ђуровић (Босанска вила, 1894, 135, чл. под насловом „Ружа Касанова“) саопштава народно предање о неком Вукману, који је живео на подножју „ловћенске капе“. Његову жену Јелу ограби Абдовић, паша из Подгорице. Браћа Вукманова, на тај глас о отмици, потрче уз Пиштет, стигну Турчина и одведену младу (која је волела Турчину него својој породици), и убију их обоје, на

Симуњи. То би по Ђуровићу ваљало да буде „фактично“ предање о догађају који је Његош опевао. Ствар је, међутим, нешто тешка за вероваље, при овако коренито измењеној причи и свима именима различним (Вукман место Касана, Јела м. Руже, Абдовић м. Алића, браћа Вукманова м. браће Мартиновића); једино се подударају имена места на којима се догађај одиграо (Симуња, Пиштет). — 4) *Радун и Љубица* (Г. В. ст. 2745 и даље). Ове су две личности добро познате народној традицији (в. *Н. Т. Кажић*, Радун војвода љешански, Босан. вила 1901, стр. 302; *Никола I*, Нова кола, Цетиње 1896, стр. 61: коло љешанско). Радун је био војвода љешански, настанио се у Прогоновићима, оженио Љубицом ћери бана Милоњића. На св. Николу 1701 он потуче неке турске харачлије који су узели једну црногорску девојку као харач. За освету, Турци ударе на његову кулу — „од које и данас зидови постоје“ — и он се брани. Вук Мандушић, који је био с њим у завади, пође такође на њ, али видевши га у невољи, удари на Турке, и одбрани га; Турке је после гонио до села Кокота.

Стр. 60. — С. Милутиновић каже да је патриарх Арсеније „озбиљом био из Црне Горе, од Баицах племена, Цетињанин“ (Дика црногорска, 269 прим.).

Стр. 148. — По Руварцу (*Montenegrina*, 134), кнез Раде био је „млађи брат владике Данила“.

Стр. 189 прим. У допуну паралела Г. В. и народних песама, додати: 1) Г. В. ст. 2597, 8: „Не утече ока ни свједока, ни да каже како им је било“; Вук VIII, 353: „оће л’ ока утјецати жива, и да каже како им је било“; — 2) Г. В. ст. 2816, 7: „Здраво твоја глава на рамена, ти ћеш пушку другу добавити“; С. Милутиновић, Певанија 1837, стр. 276: „Здраво, сине, твоја глава била, ти ћеш коња бољег добавити“.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 12 05 01 013 2